

УКРАЇНСЬКЕ

**МОВО-
ЗНАВ-
СТВО**

4

1 9 7 6

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
КИЇВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

Випуск 4

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ КИЇВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
КИЇВ — 1976

У збірнику вміщено статті з теоретичних питань граматики, словотвору, стилістики, історії мови, етимології.

Розрахований на викладачів мовознавчих дисциплін вузів, аспірантів, учителів-словесників.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відповідальний редактор), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, проф. А. О. Білецький, доц. О. І. Білодід (заст. відповідального редактора), проф. Й. О. Дзендзелівський, доц. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відповідальний секретар), проф. І. І. Ковалик, проф. А. П. Коваль, проф. Ф. П. Медведєв, проф. А. П. Медушевський, проф. В. М. Русанівський, доц. Н. І. Тоцька, М. Д. Чебурко.

Адреса редколегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, кафедра української мови, тел. 21-03-15.

Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради Київського державного університету

Проф. І. К. КУЧЕРЕНКО
(Київський університет)

ЗНАЧЕННЯ СЛІВ У СВІТЛІ ПОЛОЖЕНЬ В. І. ЛЕНІНА ПРО ЇХ УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ ХАРАКТЕР

Відомості про найголовніші визначальні риси основного елемента мови — слова — належать до загальноновизнаних істин, і тому, коли йдеться про слово, про них здебільшого й не говорять як про щось само собою зрозуміле. Однак на цей раз ми почнемо розмову про один з найважливіших атрибутів слова — його значення — саме з цих простих істин, які наведемо з популярної та підручної мовознавчої літератури. Це потрібно не тільки для необхідної послідовності викладу, а ще більше для кращого розуміння характеру їх сучасного осмислення і тлумачення.

Головні, істотні ознаки слова виділяються досить чітко в усякому підручнику чи посібнику при першому ознайомленні з природою слова. Наведемо його з посібника: «Питання про те, що таке слово, з першого погляду може здатися дуже нескладним. Практично в мовленні ми досить легко відрізняємо і відокремлюємо одне слово від другого. І ось ця легкість практичного виділення слова в мовленні і може інколи служити причиною недостатньо серйозного ставлення до проблеми визначення слова. І насправді: чого, здавалося б, легше визначити слово як, скажімо, «групу звуків» чи «одну з груп звуків, на які розпадається наше мовлення»? Слова, справді, представляються нам як групи, комплекси звуків. Але визначити слово як «комплекс звуків» все ж не можна. Поет О. Кручених свого часу написав вірш, у якому були такі «комплекси звуків»: «дир, бул, щил, убещур, скум». Ці сполуки звуків не можна, однак, назвати словами, тому що вони не мають смислу. Значить, смисл, тобто значення, — невід'ємна приналежність слова. Чому «книжка» — це слово, а «скум» — не слово? Тому що «книжка» — це такий «комплекс звуків», який служить назвою певної речі, предмета дійсності, «скум» — беззмистовна сполука звуків, що не має значення, тобто ніяк не зв'язана з дійсністю і нездатна назвати ні предмет, ні дію, ні ознаку предмета чи дії.

Слово — це звук або комплекс звуків, що має самостійне значення, тобто смисл.

Таким чином, у слова двостороння природа. Щоб бути самим собою, слово повинне мати як зовнішню, так і внутрішню сторону.

Зовнішньою стороною слова є його звукова оболонка (у писемній формі мови замість «звукової оболонки» виступає буквена, графічна форма слова), без якої слово не може бути почуте. Внутрішня сторона слова — це його значення, без якого слово не може бути зрозуміле. Застосовуючи до лексики терміни матеріалістичної філософії, можна сказати, що звукова оболонка — це форма слова, а значення слова — це його зміст. Як і всяке інше явище дійсності, слово існує тільки завдяки нерозривній єдності форми і змісту»¹.

І в науковій літературі це є основним положенням щодо слова: «Кожне слово являє собою єдність звучання і значення (смислу). Очевидно, немає слів, позбавлених звукової оболонки. Немає також слів, позбавлених смислу, значення. Коли росіянин почує набори звуків *иривчок, кумжа, утакан*, він відмовиться визнати їх словами, тому що вони беззмістовні (бессмысленные)»². Кажучи інакше, «слово містить у собі ідеальне і матеріальне, становлячи єдність звучання і значення»³.

Розуміння першої ознаки слова — звукової матеріальності його — не становить проблеми. Що ж до другої — справа значно складніша, «бо в сучасній науці немає єдиного розуміння природи словесних значень. На думку одних учених, значення — це зв'язок певного звучання з певним предметом, в ідентифікації слова до предмета. На думку інших, значення — це в ідображення предмета, закріплене за словом. Кожна з цих двох точок зору має і захисників, і противників»⁴.

Наведемо кілька варіантів пояснення природи значення слова. Деякі з них є навіть описово образні: «Слово — це така сполука звуків мови (рідко один звук), яка має смисл, значення і може бути вжита самостійно як назва чого-небудь або у вигляді окремого речення.

Значення — найважливіший компонент слова. Так, сполучення звуків *лом, ром, сом, том* — це слова. Сполучення *мом* або *фом* позбавлені смислу і не є словами.

Неважко помітити, що слово набуває смислу, значення, тільки коли називає що-небудь. Називати — основна функція слів у мові.

Як назва слово може співвідноситись і з конкретними предметами, діями, ознаками (*будинок, поле, нести, говорити, чорний, повільно* і т. д.), і з такими явищами, які не можна сприймати чуттєво — бачити, чути, торкати тощо (*хоробрість, абстрактний, дуже, можна*). У кожному разі слово зв'язане з нашими уявленнями, поняттями про речі, явища дійсності. Ці уявлення або поняття і складають предметний смисл слова, його лексичне значення (або просто значення)»⁵.

¹ Калинин А. В. Русская лексика. М., Изд-во МГУ, 1960, с. 6—7.

² Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., «Высшая школа», 1973, с. 70.

³ Галкина-Федорук Е. М. К вопросу о знаковости в языке в свете ленинской теории отражения. — «Русский язык в школе», 1961, № 2, с. 11.

⁴ Головин Б. Н. Цит. праця, с. 71.

⁵ Рахманин Л. В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов. М., «Высшая школа», 1973, с. 24—25.

Підкреслимо тут одну важливу деталь: коли йдеться про слово як єдність звучання (звукового комплексу) і значення (смислу), то під останнім розуміється значення лексичне: «Лексичне значення в слові — це встановлений колективом, що говорить, зв'язок звукового комплексу з тим або іншим явищем дійсності (наприклад, звуковий комплекс з шести звуків *рябина* зв'язаний у російській мові з поняттям дерева особливого виду)»⁶.

Ось ще одне його пояснення: «Під лексичним значенням слід розуміти співвідношення і зв'язок звукового комплексу і позначеного ним предмета, явища, процесу, якості і т. д. Коли я попрошу книжку, а мені подадуть кухоль, значить людина не розуміє значення слова *книжка*. Співвідношення, встановлюване людьми між звуковими комплексами і поняттями про предмети, речі, процеси тощо, і є лексичне значення слова, або, як дехто його називає, *смысл слова, зміст слова*»⁷. Зустрічаються й інші його назви: *реальне значення, речове значення, предметне значення, предметно-логічне значення* і под.

Наведені нами тут і подібні до них пояснення і визначення лексичного значення слова в принципі правильні, але дещо спрощено прямолінійні і тому помітною мірою неточні. Кращим, звичайно, є таке пояснення: «У нашій свідомості «відпечатується», відображається фізичний, матеріальний образ слова; так же «відпечатується», відображається фізичний, матеріальний образ предмета (явища) дійсності. Між відображенням («відпечатком») фізичного образу слова і відображенням («відпечатком») предмета встановлюється міцний зв'язок, так що два відображення (слова і відповідного предмета) утворюють цілісну єдність, і кожного разу, коли на нашу свідомість діє предмет, виникає його відображення, а разом з відображенням предмета з'являється і відображення відповідного слова. І навпаки, щоразу, коли ми чуємо або читаємо слово, у свідомості виникає його відображення, а разом з ним — відображення відповідного слову предмета. Ось цей зв'язок, цю єдність відображень фізичного образу слова і відповідного предмета, ми й будемо називати значенням»⁸.

Неоднаковість визначень лексичного значення слова, на нашу думку, пояснюється швидше не різним розумінням цього значення, не наявністю різних поглядів на нього в нашому мовознавстві, а відмінностями в формулюванні: одні прямолінійніше, простіше його трактують, інші глибоше, детальніше і точніше.

Вияснення цього дозволяє краще осмислити й саме визначення слова: «Слово — основна значуща одиниця мови, яка становить

⁶ Галкина - Федорук Е. М. Современный русский язык. Лексика. М., Изд-во МГУ, 1954, с. 47.

⁷ Галкина - Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. М., «Учпедгиз», 1957, с. 16.

⁸ Головин Б. Н. Цит. праця, с. 71—72.

собою єдність звукового знака і значення»⁹. Наведемо ще одне прийняте в мовознавстві детальніше визначення: «Слово — гранична складова речення, здатна безпосередньо співвідноситись з предметом думки як узагальненим відображенням даної «ділянки» («шматочка») дійсності і спрямовуватись (вказувати) на що останню; внаслідок цього слово набуває певні лексичні, або речові, властивості»¹⁰.

Усі наведені нами і подібні до них визначення і пояснення слова і його значення прийняті в сучасній мовознавчій науці і з повними підставами вважаються істинними.

Отже, всяке слово обов'язково має лексичне значення як невід'ємний його атрибут; слів без лексичних значень немає.

Однак у граматиці поширене (воно стало вже звичайним для всякого підручника) принципове твердження, яке прямо суперечить розглянутому вище розумінню слова і його значення. Воно формулюється беззастережно: «Лексичні значення мають, однак, не всі слова. Вигуки, службові і модальні слова, не зв'язані безпосередньо з явищами об'єктивної дійсності і позбавлені предметної віднесеності, його не мають»¹¹. Інше формулювання цього ж твердження: «Службові слова лексичних значень не мають, оскільки вони не означають назв будь-яких понять або уявлень»¹².

Не можна не бачити тут виразної суперечності: з одного боку, стверджується, що слово неможливе без лексичного значення, а з другого — що існують слова без лексичного значення.

Ця суперечність не тільки видима, але й відома, однак вона тримається в граматичній теорії, руйнуючи її логічну послідовність. Її не стільки не помічають, скільки не хочуть помічати: вважається, що суперечності немає, тому що такі звукові комплекси розглядаються як значими, тобто стверджується наявність у них значення, але тільки «їх значення несуть зовсім інший характер»¹³, пряміше кажучи, вони мають не лексичне, а граматичне значення: «Для них характерні лише граматичні значення»¹⁴. І на цій основі сформульовано визначення: «С л о в а м и с л у ж б о в и м и називаються слова, що мають тільки граматичні значення. Вони або виражають відношення між словами в реченні, або встановлюють зв'язки між словами і реченнями, або надають їм певних відтінків значення»¹⁵. Такими міркуваннями суперечність не усувається, а ще більше поглиблюється, бо веде до неправильного розуміння багатьох інших моментів граматичної теорії, з нею зв'язаних, передусім — до змішування поняття значення слова, на якому базується визначення

⁹ Український Радянський Енциклопедичний Словник. Т. 3, с. 299—300.

¹⁰ А х м а н о в а А. С. Словарь лингвистических терминов. М., «Советская Энциклопедия», 1966, с. 422.

¹¹ Ш а н с к и й Н. М. Лексикология современного русского языка. М., «Просвещение», 1972, с. 33.

¹² Ж о в т о б р ю х М. А., К у л и к Б. М. Курс сучасної української літературної мови. І ч. К., «Радянська школа», 1961, с. 20.

¹³ Ш а н с к и й Н. М. Цит. праця, с. 33.

¹⁴ Ж о в т о б р ю х М. А., К у л и к Б. М. Цит. праця, с. 20.

¹⁵ Г а л к и н а - Ф е д о р у к Е. М., Г о р ш к о в а К. В., Ш а н с к и й Н. М. Современный русский язык, с. 196.

його як основної одиниці мови, і поняття особливого, а саме граматичного, значення. Тому нагадаємо ще раз точний зміст основи суперечності: «Ми вже говорили, що слово, крім зовнішнього, звукового боку, має й внутрішній бік, тобто значення. Значення слова — це його зміст, його співвіднесеність з предметами, явищами дійсності. Ще раз підкреслимо, що саме в наявності значення в словах полягає різниця між словом і беззмістовним сполученням звуків»¹⁶. Здається, чітко поставлені крапки над і: суперечність базується на ствердженні чи запереченні лексичного значення в слові, і всяка підміна бази веде не до подолання суперечності, а тільки до затемнення її. Наведемо приклади такої підміни. О д н а з них полягає в ствердженні того, що «службові» («неповнозначні», «несамостійні») слова не виражають ніяких понять. Проблема взаємовідношення лексичного значення і поняття, в свою чергу, дуже складна, і в ній багато ще невирішеного. Але навіть залишивши осторонь наявні в ній нерозв'язані моменти, можна сказати, що сама постановка питання не здатна усунути суперечності, адже міркуючи таким чином, слід би викинути з «повнозначних» чи «самостійних» слів власні імена і назви (*Олексій, Марія, Пирятин, Брянськ* і т. д., а з ними разом і відповідні займенники). До речі, всі вони мають граматичні значення, хоча за цим їх не відносять же (і не випадково) до «службових» слів.

Треба мати на увазі, що «ототожнювати логічне поняття з лексичним значенням не можна»¹⁷, значення слів «не зводимі до понять — вони ширші за поняття, виходять за їх межі»¹⁸, значення понять мають тільки слова-терміни (*гіпотенуза, меридіан, відмінок* і т. д.). З другого боку, поняття виражаються не тільки словами, але й словосполученнями (*питома вага, частина мови, член речення, герой літературного твору* і т. д.). Не слід би забувати й того факту, що за особливостями функціонування слів, їх значимістю в житті колективу вони розрізняються: виділяється в словниковому складі мови така частина слів, що означають прості, але життєво необхідні поняття, і серед таких саме слів, «що виражають основні, життєво важливі поняття»¹⁹, виділяються назви природних явищ, знарядь і продуктів праці, назви людей, тварин, їжі, жителі і под., а «також деякі займенники, прийменники, сполучники і частки (*я, ти, хто, що; по, за, до, при; і, а та ін.*)»²⁰.

Д р у г а підміна зв'язана з першою. Оскільки за службовими словами заперечується співвіднесеність з явищами об'єктивної дійсності, то кажуть, що вони не мають основної функції слова — н о м і н а т и в н о ї: «Справді, — пояснюється, — слова *ох, ах, за,*

¹⁶ К а л и н и н А. В. Русская лексика, с. 8—9.

¹⁷ Г а л к и н а - Ф е д о р у к Е. М. Слово и понятие. Учпедгиз, М., 1956, с. 52.

¹⁸ Г о л о в и н Б. Н. Цит. праця, с. 74.

¹⁹ Г а л к и н а - Ф е д о р у к Е. М. Современный русский язык. Лексика, с. 76—77.

²⁰ Там же, с. 78.

гей, ага і под. служать для безпосереднього вираження різних почуттів (радості, смутку, страху тощо), але не для називання цих почуттів. Злякавшись, людина може вигукнути: «Ой!» Але не можна сказати, що поняття страху в російській мові називається словом *ой* (поняття страху називається словом *страх*)²¹. Пояснення не має доказової сили, бо воно стосується не одних лише слів такого типу. Наприклад, слова *білий*, *міцний* виражають поняття кольору (ширше — ознаки), дієслова *ходити*, *гніватись* виражають дії. А поняття ознаки називається словом *ознаки* (конкретної — *білизна*, *міць*), поняття дії називається словом *дія* (конкретної — *ходіння*, *гнів*). З наведених прикладів видно, що номінативний характер значення властивий тільки іменнику (латинське слово *popa* — ім'я, назва).

Наведені міркування не вирішують питання і не усувають суперечності. Хоч вони й створюють видимість існування слів без лексичного значення, але безпідставність її недвозначно показує такий промовистий факт: заперечення лексичного значення в слові чи небачення його необхідно веде до заперечення, невизнання й самого звукового комплексу без лексичного значення за слово. Істина проста: словниковий склад мови (сукупність слів мови) є об'єктом дослідження спеціального розділу мовознавства — лексикології. Вона ставить своїм завданням вивчити словниковий склад мови. І тут подивимось на факт: так званих службових (непозначних, несамостійних) слів лексикологія не вивчає, вони не включаються в склад її об'єкта. Отже, вони фактично словами не вважаються (вважаються словами, як і неє словами). Факт говорить сам за себе. Коментарі тут зайві.

Отже, питання про так звані «службові» слова, про їхнє значення і специфіку останнього логіка науки вимагає досліджуваного з'ясування основного: слово — це звук чи комплекс звуків, що має смисл, тобто закріплене в суспільній практиці лексичне значення. Так звані «службові слова» (прийменники, сполучники, частки) є також вигуки²² — це слова. Отже «службові слова», а також вигуки — це звуки чи комплекси звуків, що мають смисл, тобто закріплене в суспільній практиці лексичне значення.

Говорячи про значення слова, ми повинні виходити з того, що саме в ньому відображається те чи інше явище дійсності, як і ознака його, особливість тощо, відображається у загальному. Здатність слова узагальнювати є однією з найістотніших особливостей його. Цю рису слова виділяв В. І. Ленін: «Чуття показують реальність; думка і слово — загальне»²³. Слово називає не якийсь окремих предмет, а предмет взагалі, усякий предмет певного роду: *перо*, *папір*, *дерево* тощо. Навіть тоді, коли предмет, названий словом,

²¹ К а л и н и н А. В. Лексика русского языка. М., Изд-во МГУ, 1966, с. 22.

²² «Вигукові ж слова не мають ні лексичних, ні граматичних значень» (М. А. Ж о в т о б р ю х, Б. М. К у л и к. Курс сучасної української літературної мови, с. 20).

²³ Л е н і н В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 229.

чуттєво сприймається нами безпосередньо, слово, називаючи його, є водночас назвою класу таких предметів. В. І. Ленін підкреслював: «Всяке слово (мова) уже *узагальнює*»²⁴. Загальне і окреме становлять у слові діалектичну єдність, вони невідривні одне від одного. Слово для нас дуже часто виступає назвою окремого предмета, явища (*будинок, дерево, стіл*) і тим самим дає відомості про ці речі в усій сумі їхніх ознак, з якими ми їх сприймаємо, навіть специфічних, індивідуальних, разом з тим ці ж слова забезпечують нашому мисленню знання, поняття про ці предмети в їх загальних, типових рисах, властивих не лише окремим предметам, індивідам, а й цілому класу таких предметів чи явищ. *Будинок, дерево, стіл* — це водночас і безпосередньо сприймані предмети і предмети взагалі, тобто предмети з характерними визначальними рисами, істотними для даного роду предметів і явищ.

Щодо ступеня узагальненості значення, звичайно, слова не однакові — в одному на перший план виступає окреме, в іншому — загальне. Порівняймо, наприклад, слова *будинок, будівля, річ, предмет*. Те ж саме в словах іншого значення: *близько, поблизу, поруч, коло, при*. Слова типу *річ, питання, факт, момент, справа, піднести, займатися, робити* і под. в порівнянні з такими, як *зошит, учень, стіл, яслувати* і под. мають більш узагальнені значення, тобто в значенні їх передусім виражається сума істотних, характерних ознак того чи іншого класу предметів, явищ. Чим узагальненіше значення слова, тим більше коло предметів воно охоплює, тим менше рис окремих воно передає. Таке значення дехто розуміє як невизначене, «стерте», а самі слова — як такі, що вживаються замість слів з «точнішим», конкретнішим значенням. Дуже часто можна почути твердження, що такі слова втрачають своє лексичне значення, а такі слова, як *бути, за, над* і под., взагалі, кажуть, втратили його. Високий ступінь узагальненості значень цих слів помилково приймається на відсутність значення.

Одним із простих і разом з тим переконливих доказів наявності в них лексичного значення є використання їх у практиці мовного спілкування. Будь-яке слово, як відомо, не буває відірваним від інших слів. У різних випадках вживання розкриваються ті чи інші сторони його значення. Переважна більшість слів має не одне, а кілька значень, тобто вони є *багатозначними* (полісемантичними). Полісемія слова є здатністю його виражати риси не одного предмета, явища, але й риси, особливості, спільні й для інших. Тим самим воно виступає позначенням не одного, а кількох явищ певного кола. У контексті слово виступає з одним із своїх значень, що виділяється у зв'язку з іншими словами, напр.: *грунтова дорога, дорога слази; весела людина, весела гра, весела вдача; весела розмова; високо підняти, високо нестися, високо цінувати* і т. д. Чим більше значень має слово, тим більше воно має можливостей сполучатися з іншими словами.

²⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 229.

Багатозначність слів, тобто здатність їх вживатися в різних значеннях, достатньо глибоко вивчена, і в словниках, насамперед тлумачних, можна знайти про це досить детальні відомості. Ми наведемо приклад характеристики слів у цьому плані: «У нашій мові є немало слів, самостійних і службових, у яких більше 10 значень: *брати, бити, час, виставити, клас, стояти*, прийменник *в*. Вони називаються багатозначними. Серед них зустрічаються справжні чемпіони з багатозначності. Наприклад, слова *звести, зняти, ставити* мають близько 20 значень, дієслово *тягнути*, прийменник *з* — понад 20, прийменник *за* — майже 30, а дієслово *іти* — навіть 40»²⁵. Серед наведених слів, як бачимо, є різні, в тому числі й ті, що прийнято називати їх службовими чи неповнозначними. Візьмемо ще для прикладу сполучник. Конкретне значення полісемічного слова виявляється в сполученні з іншими словами, в контексті. Уже в умовах мінімального контексту неважко виділити і побачити складові лексичного значення сполучника *і*, помітити відмінність у значенні його в кожному окремому випадку вживання: *трактори і (та) комбайни, швидко і (разом з тим) якісно, сміх і (водночас) сльози, вищий пізніше і (однак) наздогнав, придивився і (тому) побачив* і т. д.

Полісемія слів високого ступеня узагальненості, природно, не вивчена, оскільки вона не була предметом спеціальної уваги дослідників, що пояснюється апріорним запереченням наявності в них лексичного значення взагалі. Факти ж, як видно, стверджують протилежне: «службові» слова — повнозначні в плані лексичного змісту.

Словникова характеристика слів з боку їхнього лексичного змісту є разом з тим спростуванням поширеного зараз твердження про асемантичність «службових» слів. Можна навести ще кілька підтверджень не лише наявності в них лексичного значення, але й свідомого користування ними, більше того, — навіть пояснення цього факту: «...Слово може мати не одне, а двоє значень... Є слова, у яких значень ще більше. «Ішов дощ і два студенти. Один у калосах, другий в університет». Це відомий старовинний каламбур... Каламбур побудований на грі двох значень дієслова *іти* і двох значень прийменника *в*. До того ж, словники відмічають у кожному з цих слів більше двадцяти значень!»²⁶.

У сучасних мовознавчих працях зустрічаємо навіть оцінку в загальних рисах специфічності частин мови в плані багатозначності: «Якщо порівняти ступінь розвиненості полісемії в різних частин мови, то можна так розподілити «місця» між ними: на першому місці дієслова, затим — іменники і прикметники, потім — прислівники, прийменники, вигуки, числівники, сполучники і частки. У тлумачних словниках сучасної російської мови відбита ця особли-

²⁵ Максимов В. И. Точность и выразительность слова. Л., «Просвещение», 1968, с. 15.

²⁶ Ильинская И. С. О богатстве русского языка. Изд. АН СССР, 1963, с. 20—21.

вість лексичної системи російської мови»²⁷. До цього можна лише додати, що вона характерна й для лексичної системи української мови.

Наведені дані говорять не про те, що «службові» слова втратили лексичне значення, а якраз навпаки — свідчать про його наявність у них, а також про високий ступінь його узагальненості, що яскраво виявляється, як ми бачимо, в багатозначності цих слів.

Яскравим прикладом практичного осмислення і використання багатозначності слів є також практика перекладу з однієї мови на іншу. Ми звернемо увагу на один її момент, що нас зараз найбільше цікавить — на практику перекладу «службових» слів. Переконливі своєю доказовістю факти можна знайти в першому-ліпшому перекладному словникові. Навіть кишенькові словники перекладають, наприклад, прийменники чи сполучники, з кількома значеннями: в українсько-французькому прийменник з перекладається з чотирма значеннями, прийменник *на* — з одинадцятьма, прийменник *за* — з п'ятнадцятьма; з кількома значеннями перекладається, наприклад, сполучник *і* тощо. Доречно було б тут нагадати слова Л. А. Булаховського: «Значення слова, таким чином, це той його зміст, який виявляється по відношенню до дійсності, заявляє про своє реальне існування наявністю в основному однакового розуміння в того, хто вимовляє слово, і в того, хто його чує. Перекладаючи з мови на мову, ми маємо звичайно цілковиту можливість знайти еквівалентне даному слову (чи сполученню слів) слово в іншій мові: «Воно означає, — можемо ми сказати в таких випадках, — те ж саме», інакше — «має те ж значення»²⁸.

Лексична повнозначність слів з високим ступенем узагальненості їхнього значення (так званих «службових») виявляє себе і в гому різновиді взаємозв'язаності слів, який обумовлюється саме лексичним значенням слів, — у синонімічних зв'язках. Це явище вже відоме мовознавству: «Явище семантичної синонімії спостерігається і в службових частинах мови. Так, не розрізняються стилістично, а тільки відтінком значення прийменники *в* і *всередині*, *в* і *на*, пор., наприклад: *у будинку* і *всередині міста*, *в її лиці* — *на її лиці*. Як семантичні синоніми можна назвати порівняльні сполучники *як* і *нібито*, причинові сполучники *тому що*, *бо*, *через те що*... Сполучник *як* — найуживаніший, він виражає найчастіше справжню, реальну схожість; сполучник *нібито* надає порівнянню відтінок приблизної, передбачуваної схожості»²⁹. Синонімічними є також сполучники мети *щоб* і *аби*, умови — *коли* і *якщо* тощо. Яскраво виражена здатність вступати в синонімічні взаємини і в прийменників, причому «чим багатозначніший прийменник, тим

²⁷ С а з о н о в а І. К. Лексика и фразеология современного русского литературного языка. М., Изд. литературы на иностр. языках, 1963, с. 23.

²⁸ Б у л а х о в с ь к и й Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1956, с. 12.

²⁹ П а л е в с к а я М. Ф. Синонимы в русском языке. М., «Просвещение», 1964, с. 41.

різноманітніші синонімічні зв'язки його з іншими прийменниками»³⁰, наприклад, прийменники з просторовими значеннями: *поблизу, коло, біля, при*; прийменники із значенням цільовим: *для, ради* тощо.

Можна було б оцінити й ті взаємовідношення між словами, які визначаються як а н т о н і м і ч н і. Антонімія в галузі «службових» слів — загальновідома, вона особливо яскрава в них, напр., антонімічними є пари прийменників: *від — до, в — з, над — під, перед — за* та ін.; частки: *так — ні*.

Тепер можна уважніше поглянути на значення слів, передусім «службових», з граматичного боку, оскільки їхнє значення, як уже говорилось, вважається граматичним. Природа і суть граматичного значення і його взаємозв'язок з лексичним значенням слова — це теж одна з складних проблем сучасної граматичної теорії, і ми, природно, не ставимо тут собі за мету її розв'язувати. Зараз важливо лиш виділити і оцінити ті характерні показники, які дають можливість осмислити загальні підстави кваліфікації значення слова.

Розглянувши щойно полісемія слова, зокрема полісемія слів «службових», прямо спростовує розуміння значення останніх як граматичних. Візьмімо до уваги хоча б те, що для слів певного граматичного угруповання (частин мови) властива визначена кількість граматичних значень. І слова, об'єднувані в них, характеризуються наявністю в них граматичних значень у межах визначеної кількості: не може бути того, щоб один іменник чи прикметник мав трое властивих їм як частинам мови граматичних значень (рід, число, відмінок), а другий — сім, а третій — п'ятнадцять, четвертий — двадцять сім і т. д. У плані ж семантики (лексичного змісту слова) така диференціація слів тієї чи іншої частини мови — явище звичайне. Таким чином, полісемія слова — показник його лексичної повнозначності.

Свідченням цього є також перекладність слів: перекладається зміст, тобто лексичне значення слова, граматичні ж значення взагалі не перекладаються. Іншомовні слова освоюються нашою мовою відповідно до її граматичної будови. Для прикладу: слова середнього роду в латинській мові типу *пленум, форум* і под. розуміються в нас як слова роду чоловічого, оскільки в нашій мові слова з такими формальними показниками мають значення чоловічого роду (*кум, розум, задум*); латинське слово із значенням множини ми сприймаємо як однину: *опера*, що теж визначається типовими для однини формальними показниками (*вода, кора* і под.). Слова чоловічого роду в французькій мові типу *пальто, кашне, фойє* за тими ж підставами сприймаються в нас як слова середнього роду і т. д. Ми не говоримо вже про те, що граматичні значення, не властиві для нашої мови, взагалі не переходять до неї при перекладі (інклюзивні, ексклюзивні, ізафети, субжонктиви і т. д.).

Про це говорять також інші розглянуті нами вище свідчення лексичної повнозначності «службових» слів. Так, с и н о н і м і ч

³⁰ Бондаренко В. С. Предлоги в современном русском языке. М., Учпедгиз, 1961, с. 40.

ні взаємозв'язки між словами своєю основою мають лексичне значення, про що можна судити з самого визначення синонімів як слів, що позначають одне і те ж явище дійсності, але відрізняються відтінками значення чи стилістичними особливостями; а також з того факту, що синонімами не вважаються слова, які мають однаковий граматичний зміст — однакові властиві їм граматичні характеристики, напр.: *небо* і *перо*, *зелений* і *високий*, *ходити* і *писати* тощо. І навпаки — синонімами можуть бути навіть різнозначні граматично слова: *форум* і *нарада*, *сором* і *ганьба* і под. Не потребує особливих зусиль, щоб побачити, що й антонімічність слів базується на лексичних значеннях їх: слова з граматично різними характеристиками не складають антонімічних пар (напр., *ходити* і *високо*), тоді як граматично однотипні протиставляються як антоніми: *високий* і *низький*, *говорити* і *мовчати*, *верх* і *низ*, *далеко* і *близько*).

З усього сказаного можна зробити висновки: по-перше, всі слова являють собою одиниці мови, що відзначаються наявністю в них закріпленого у суспільній практиці лексичного значення, слів без лексичних значень у мові немає; по-друге, «службові» слова в цьому відношенні винятку не становлять: вони теж мають лексичні значення; по-третє, протиставлення слів на повнозначні («самостійні») і неповнозначні («службові») позбавлене підстав.

Свою статтю ми закінчимо наведеними вище словами В. І. Леніна: «Всяке слово (мова) уже *узагальнює*». Винятків з цього положення немає: *у с я к е с л о в о у з а г а л ь н ю є*. Визначальною рисою лексичного значення «службових» слів є високий ступінь їх узагальненості, і завданням дослідження є пізнання його природи і особливостей.

Дог. Б. Г. КЛЮЧКОВСЬКИЙ
(Львівський університет)

АПОЗИТИВНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ СЛІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ МОВЛЕННІ

Структурне й системне дослідження мови як внутрішньо складного об'єкта з діалектично взаємопов'язаними частинами — елементами відповідного рівня, зокрема й синтаксису, привернуло увагу сучасних мовознавців до поглибленого вивчення синтаксичних зв'язків, особливо до ґрунтовного аналізу лексико-семантичних умов як визначальних критеріїв конситуативної сполучуваності лексем, яку, порівняно з потенціальною валентністю мовних одиниць, звичайно трактують як факт мовлення, тобто розглядають відношення валентності до сполучуваності як потенції до реалізації, віртуальної можливості до конкретної дійсності¹. З цього приводу М. М. Болдырева зазначає: «У зв'язку з поширенням поняття валентності на різні рівні мовної системи, валентність починають розуміти як властивість одиниць мови вступати в поєднання з іншими одиницями того ж лінгвістичного рівня»².

Серед трьох циклів правил, визначення яких дає можливість чітко уявити синтаксичну систему мови, В. А. Белошпкова називає «правила утворювання словосполучень, або правила «поширення» слів у відповідності з їх синтаксичною сполучуваністю (валентністю)»³.

Актуальною проблемою синтаксису є дослідження внутрішніх лексико-семантичних основ і конситуативних умов виникнення здатності однофункціональних і, як правило, однотипних лексем та інших мовних одиниць вступати в апозитивні відношення з метою стислого відображення певного відрізка об'єктивної дійсності. Завданням цієї статті і є спроба з'ясувати основні умови семантико-синтаксичного контактування компонентів апозитивних сполучень у сучасному українському літературному мовленні.

Відомо, що при виникненні синтаксичних відношень та зв'язків між членами словосполучень і речень тісно взаємодіють фактори

¹ Див.: Болдырева М. М. О сочетаемости, дистрибуции, валентности в синтаксисе. Уч. зап. Московского пед. ин-та иностр. языков им. М. Тореза. «Вопросы романо-герм. филологии», т. 55. М., 1970.

² Там же, с. 19.

³ Белошпкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке (некоторые вопросы теории). М., «Просвещение», 1967, с. 16.

лексико-семантичного й категоріально-граматичного порядку, які й визначають функціональне значення відповідних синтаксем, їхню синтаксичну семантику. Адже «в слові, коли воно виступає в ролі члена речення, взаємно перехрещуються значення граматичні, тобто категоріальні, і значення лексичні, тобто індивідуальні», тому «вчення про другорядні члени речення в цілому — предмет не тільки граматики, а й лексики»⁴. Отже, синтаксична валентність має два мовні аспекти — лексико-семантичний і категоріально-граматичний. Перший є визначальним, бо на ньому ґрунтується формально-граматичне поєднання значущих компонентів, будь-якої синтаксичної сполуки. Наприклад, формально-граматичний зв'язок прикметників з іменниками у неприродних словосполученнях «висока ріка» і «глибока гора» не підтверджується реальною об'єктивною дійсністю (таких ознак названі предмети не мають) і фактично не зумовлюється лексико-семантичними властивостями цих взагалі нефіктивних слів (пор. «глокую куздру» Л. В. Щерби), тому вони в цьому штучно наведеному «контактуванні» не виявляють семантико-синтаксичної валентності — потенціальної здатності вступати в природний взаємозв'язок. Зате цілком можливими й реально існуючими є словосполучення «висока гора» та «глибока ріка», яким відповідають природні об'єктивні факти. Тільки розвиток і зміна предметів і явищ об'єктивної дійсності здатні доповнити відповідний мовний знак певними істотними значеннями або їхніми відтінками, що пов'язано, як правило, з різними видами метафоричного й метонімічного перенесення найменувань, тобто тропеїчного вживання слів, словосполучень і цілих речень⁵.

З основних, принципових позицій діалектичного матеріалізму «мова і мислення невіддільні як у своєму виникненні, так і в своєму існуванні»⁶. Ігнорування зв'язку мови з мисленням неминуче призводить до фактичного заперечення слова та його визначальної мовної субстанції — лексичного значення, яке лежить в основі валентності лексем на синтаксичному рівні⁷.

Значення реальних слів так чи інакше пов'язані з предметами і явищами об'єктивної дійсності. При цьому треба мати на увазі, що в певний час відповідної епохи «поза залежністю від його даного вживання, слово знаходиться у свідомості з усіма своїми значеннями, зі скритими й можливими, готовими при першій нагоді зринуть

⁴ Шапиро А. Б. О второстепенных членах предложения, ВЯ, 1957, № 2, с. 84. Пор. Шведова Н. Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис). — У кн.: Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. М., «Наука», 1974, с. 105—121.

⁵ Див.: Кожин А. Н. Переносное употребление слова. — «Русский язык в школе», 1954, № 3, с. 21 та ін. Пор. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М., «Наука», 1973, с. 233 та ін.; його ж. Очерки по семасиологии русского языка. М., «Просвещение», 1964, с. 47 та ін.

⁶ Панфилов В. З. Взаимоотношения языка и мышления. М., «Наука», 1971, с. 16.

⁷ Див.: Болдырева М. М. Цит. стаття, с. 14 та ін.

на поверхню. Але, звичайно, те чи інше значення слова реалізується й визначається контекстом його вживання. По суті, скільки відокремлених контекстів вживання даного слова, стільки і його значень...»⁸.

Враховуючи лише початок цієї цитати, Р. О. Будагов зауважує: «У лінгвістиці наших днів широко поширена концепція, згідно з якою сума різних значень полісемантичного слова дорівнює сумі контекстів, в яких дане слово вживається... При такому трактуванні проблеми сама полісемія зводиться до суми можливих контекстів, в яких фігурує аналізоване слово. Така інтерпретація багатозначності по суті цілком так само зводить її нанівець, як і її пряме заперечення... Контекст може лише уточняти ці значення, але не визначати їх кожного разу заново, якщо самі різноманітні значення вже встановились і стали загальним здобутком лексики певної епохи»⁹.

Із сказаного Р. О. Будаговим випливає, що всі слова немовби поза їхнім вживанням якимсь чином встановлюють свої значення і стають «загальним здобутком лексики певної епохи», і в конкретному контексті появляються як уже цілком готові, до кінця сформовані й статично замкнуті семантичні структури, яким в умовах певного вживання залишається тільки актуалізувати одну з граней своєї наперед заданої семантичної природи. З таким тлумаченням смислового функціонування будь-якого слова в сучасному живому мовленні або контексті погодитись, звичайно, важко. Адже «видозміна семантики слова, пов'язана з його вживанням у неоднакових лексико-семантичних позиціях, тобто в сполученні з різноманітними групами слів, дає можливість встановити різні лексико-семантичні контексти вживання даного слова, або окремі його значення»¹⁰. Висловлюючись образно, В. Дорошевський підкреслює: «Слова світяться відбитим світлом речей, і ми загасили б це світло, якби захотіли розшифрувати систему мовних знаків, досліджуючи тільки відношення між словами, відриваючи слова від тих подразників, умовними рефlekсами яких вони є»¹¹. Об'єктивні подразники — речі — постійно змінюються, як і розуміння їхньої суті, поступово пізнаваної людьми в процесі їхнього суспільного досвіду, тому мовні знаки — слова — у своїй семантиці мусять устигати відобразити ці зміни, і це відбувається безперервно в процесі конситуативного мовлення. «Відображення природи в думці людини, — писав В. І. Ленін, надаючи величезного значення діалектичному аналізу — шляху пізнання істини, — треба розуміти не «мертво», не «абст-

⁸ Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.— Л., Учпедгиз, 1947, с. 14.

⁹ Будагов Р. А. Человек и его язык. Изд-во Московского ун-та, 1974, с. 121—122.

¹⁰ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М., «Наука», 1973, с. 80, 74.

¹¹ Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. Авторизов. перевод с польск. В. Ф. Конновой. М., «Прогресс», 1973, с. 109.

рактно», не без руху, не без суперечностей, а у вічному процесі руху, виникнення суперечностей і розв'язання їх»¹².

У зв'язку з усім сказаним вище необхідно спочатку підкреслити, що два слова, як і дві інші значущі мовні одиниці, не споріднені своїм значенням, певною гранню семантики або змістом та контекстуально нездатні співвідноситись із одним, ситуативно спільним десигнатом — предметом думки, процесом чи іншими явищами об'єктивної дійсності, відображеними в свідомості людини, звичайно не можуть вступати в апозитивні взаємостосунки. Тому-то важко уявити хоч яку-небудь об'єктивну ситуацію чи мовленнєвий контекст, у яких би могли сформуватись апозитивні (у цьому випадку — прикладкові) сполучення з таких, наприклад, пар лексем, як «день» і «степ», «рука» і «земля», «місто» і «поле» тощо. Але в конкретних ситуаціях мовлення, тобто у відповідному лексико-семантичному оточенні, на основі відповідних змін у матеріальному світі приховане або нове, екстенціональне значення певних лексико-граматичних одиниць помітно актуалізується, семантичне поле кожної з них розширюється, внаслідок чого зростають потенціальні можливості їхнього апозитивного й іншого контактування. «Відповідно до зміни сфери вживання слова його десигнати появляються перед нами в усе нових конкретних зв'язках», — зауважує В. Дорошевський¹³. Наприклад, такі найменування зовсім різних за своїм призначенням конкретних предметів, як «торпеда» і «цебро», без сумніву, досить далекі за своїми основними, інтенціональними значеннями (предметно-понятійним змістом), однак у мовленнєвому контексті роману «Тронка», де сполучення цих слів позначає новий, невідомий раніше факт реальної дійсності (з червоного конуса торпеди виготовлено відро для степової криниці), вони, семантично й функціонально зближуючись і навіть ототожнюючись (конситуативно синонімізуючись), утворюють свіжу прикладкову сполуку: «В земну глибінь, де видно клаптик неба степового, поволі-поволі опускається *торпеда-цебро* і так само поволі підіймається звідти, важко перехлюпуючись» (О. Гончар).

Наведений приклад і подібні йому дають теж підставу взяти під сумнів цитоване вище твердження Р. О. Будагова.

Б. М. Головін підкреслює, що «кожне окреме лексичне значення багатозначного слова реалізується тією чи іншою його сполучуваністю»¹⁴.

Крім відображуваних реальних предметів, процесів, їхніх ознак та інших явищ об'єктивної дійсності, на одне із яких ситуативно спрямовані одночасно обидва компоненти відповідної апозитивної структури, апозитивна сполучуваність слів, словосполучень і речень у певному лексико-семантичному оточенні визначається ще й такими переважно мовними причинами:

¹² Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 164.

¹³ Див.: Дорошевський В. Цит. праця, с. 211.

¹⁴ Див.: Головін Б. Н. К вопросу о парадигматике и синтагматике на уровнях морфологии и синтаксиса. — У кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., «Наука», 1969, с. 78—79.

1) стійкою (словниковою) синонімією лексем: «Сурми-труби вигравали» (Т. Шевченко); «Іде Катря, шкандибає» (Т. Шевченко); «Тую живу-цілощу водицю» (Л. Українка); «Робила-працювала» (П. Мирний); «Ще ті шляхи-путі не заросли» (Д. Павличко)¹⁵;

2) значною лексико-семантичною спорідненістю номінативних значень відповідних лексем, конситуативні десигнати яких у певному мовленнєвому вживанні виразно збігаються, ототожнюються: «Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі огонь» (М. Коцюбинський); «Ластівочка мила|| Пурхнула-знялась» (П. Грабовський); «Взяли кортячки наймита скуштувати свіжини-лакоминки» (П. Козланюк); «Чи знала я, що таке *неділя-відпочинок?*» (І. Вільде); «Але чи пробував ти цю механізацію *на ділі, практично?*» (О. Донченко) та ін.;

3) контекстуальною співвіднесеністю пояснювально-уточнюючих конкретизаторів — слів, словосполучень або речень — з відповідними займенниками, займенниковими прислівниками й іншими словами узагальнено-прономінативного характеру: «Збиралися вони, робітники порту, на таємні сходи» (О. Гончар); «Там же, на флоті, став електриком» (Із газ.); «Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю» (М. Коцюбинський); «Породу їхню, *горицвітівську, знаю*» (М. Стельмах); «І зникла рука в сивій воді, *потопала*» (О. Довженко); «Тільки *той* ненависті не знає, || *Хто цілий вік нікого не любив*» (Л. Українка); «Вони йшли туди, *звідки бігли люди*» (В. Гжицький);

4) конситуативною взаємозамінністю назв власних і відповідних апелятивів на основі їхньої паралельної співвіднесеності з конкретною особою, сингулятивним предметом, історичною подією чи іншим індивідуальним явищем: «*Ольга-гречанка* чудово співала» (О. Гончар); «*Однією з перших на Україні «Трембіта»* ввела в свій репертуар *кантату «Жовтень»* (Із газ.) та ін.;

5) понятійно-семантичною спорідненістю лексем, одні з яких є виразниками окремого, видового, а інші — узагальнюючого, родового найменування: «Валом пішли понад хмарами *птахи* з півдня — *гуси, лебеді, лелеки, жайворонки*» (Ю. Яновський); «*Мистецтво — музика, малювання, театр* — збуджує фантазію, розвиває творче начало, без якого не бути людині радісно-щасливою» (А. Кос-Анатольський); «*Всюди, на кранах, біля пресів, коло печей, видно людей*» (В. Собко); «У неї в хаті завелось багато *всяких вузликів — великих і малих*» (М. Коцюбинський); «*Гуску спорядили: «Обципали, обшарпали,» У піч посадили*» (С. Руданський); «*Піонери їхньої школи чергували на вокзалі у військових залах: допомагали пораненим одержати квитки, приносили воду, читали газети, водили на медпункти, саджали в вагони...*» (О. Іваненко).

¹⁵ «Сполучення прикладкові» (прикладки) вважаємо видовими поняттями відносно «сполучень апозитивних» (апозитії). Див.: К л ю ч о в с ь к и й Б. Г. До питання про апозицію і структурно-граматичні способи її вираження в українській мові (Про апозитивні структури, в складі яких немає прикладки). — У зб.: Проблеми синтаксису. Вид-во Львівського ун-ту, 1963, с. 74—83.

Доцільно звернути увагу на те, що пише В. І. Ленін про відносну тотожність протилежностей — окремого й загального: «Отже, протилежності (окреме протилежне загальному) тотожні: окреме, не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (частинка або сторона або сутність) окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне і т. д. і т. д. Всяке окреме тисячами переходів зв'язане з іншого роду окремими (речами, явищами, процесами) і т. д.»¹⁶;

б) тропічним (переносним) уживанням одного чи й обох компонентів, внаслідок чого виникають сприятливі екстенціональні можливості смислового зближення й семантико-синтаксичної сполучуваності навіть досить віддалених за своїм прямим, основним, інтенціональним значенням слів, словосполучень або й цілих речень: «Тчемо по дорозі *килимко-розмову*, || Ниточку між нами *слово-човник* тягне» (Д. Павличко); «Літають трасами новими || *Літаки* — *сучасні журавлі*» (М. Рильський); «*Біліє, цвіте коралова гілка*» (О. Гончар); «*Крамниці гаснуть, заплющують очі*» (М. Коцюбинський); «*Потім дощ розійшовся, розгулявся*» (М. Стельмах); «*Зиму загнали в доти — яри, хаці, урвища*» (Ю. Яновський); «*По шляху біжать жваві струмочки — крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось бурмочуть*» (С. Васильченко).

Відповідні лексеми, віддалені за своїм основним, предметно-понятійним значенням, можуть семантично зближуватись і прокладати собі шлях до метафоричної апозитивної сполуки через прийом порівняння, вжитий раніше в такому контексті. Наприклад: «Чим глибше вривається в землю Кузьма Осадчий, тим виразніше стає йому, що *курган цей, мов книга*, складений *сторінками-пластовнями*: шар землі, а під ним шар перецвілої трави морської, потім знову шар землі, під ним знову прокладка настеленої кимось трави, що й за віки не перегнила, лише цвіллю взялась» (О. Гончар). Така сама модель апозитивної сполуки може виникати в умовах ширшого контексту: «Сонце зайшло, а відблиски неба ще живуть на стрілочастих блискучих *ракетах*, що, скільки глянеш, височать по всьому степу, *мов обеліски*» (О. Гончар). А далі читаємо: «Повільною ходою простує людина на курган, зупиняється на його вершині, надовго непорушніє в зажурі і смуткові, як знепорушніли і ці *обеліски-ракети*, що до самих обривів виповнюють степ своєю гаснучою вечірньою величчю».

В. В. Виноградов підкреслював: «У процесі мовленнєвої комунікації предметне відношення та значення слова можуть розходитися. Особливо відчутне це розходження тоді, коли слово не називає предмета чи явища, а образно його характеризує... В цьому плані слово виступає як система форм і значень, співвідносна з іншими смисловими одиницями мови»¹⁷.

¹⁶ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 29, с. 300.

¹⁷ Виноградов В. В. Русский язык. М.—Л. Учпедгиз, 1947, с. 14.

Розглянутий теоретичний і емпіричний матеріал дає підстави для таких загальних висновків:

1. Під час виникнення апозиитивної сполучуваності (валентності) тісно взаємодіють як позамовні (постійні зміни відображуваних предметів, процесів та інших явищ об'єктивної дійсності та різноманітних відношень і зв'язків між ними), так і мовні й мовленнєві фактори лексико-семантичного, категоріально-граматичного, контекстуально-ситуативного й образно-метафоричного характеру.

2. Апозиитивне контактування виникає між синтаксично однофункціональними і, як правило, лексико-граматично однотипними членами речення, між пояснювальними й пояснюваними реченнями, між підрядними реченнями й відповідними займенниково-прислівниковими співвідносними словами в головному реченні тощо.

3. Сполучуваність (валентність) апозиитивних компонентів базується передусім на реальній (словникової) або потенціальній (ситуативній) полісемічності слів, які в процесі мовлення звичайно доповнюються новими, контекстуальними значеннями та їх відтінками.

4. Саме багатозначністю (у тій чи іншій мірі розвиненими семантичними полями) обох апозиитивно пов'язаних компонентів зумовлюється їхня відносна тотожність чи навіть відповідний ступінь конситуативної синонімічності, що є основою виникнення будь-якої апозиції.

5. Сполучуваність елементів апозиитивної структури ґрунтується також на спільності їхньої номінативної функції в умовах певного вживання, тобто на співвіднесеності обох найменувань з одним десигнатом — відображеним предметом, процесом чи іншим явищем об'єктивної дійсності.

6. Фундаментальною основою сполучуваності апозиитивних компонентів є те, що серед іменників, як і інших частин мови (дієслів, прикметників, прислівників тощо), «дуже часто поширені випадки, коли один і той же фонетичний і орфографічний комплекс уживається для позначення різноманітних предметів (і додамо ще — процесів, різних інших явищ та їх ознак.— Б. К.), причому нерідко таких, що належать до різних сфер людської діяльності, без руйнування тотожності слова»¹⁸.

¹⁸ А х м а н о в а О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., Учпедгиз, 1957, с. 121, 139, 157 та ін.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК І РОЗПОДІЛ АТРИБУТИВНИХ СЛОВСПОЛУК У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ (УКРАЇНСЬКІЙ — БІЛОРУСЬКІЙ) МОВАХ

Одним з чергових завдань сучасного мовознавства є порівняльна характеристика внутрішньо-синтаксичних відношень¹ у близько-споріднених мовах і тих зв'язків, які об'єднують різнорідні елементи вільних словосполук, простеження синтаксичних конструкцій із спільною глибинною структурою і відмінностями щодо її виразу, так званими «варіативними» відмінностями². Чималий інтерес становить розгляд узгоджених атрибутивних сполук і сполук з родовим присубстантивним у сучасних українській та білоруській мовах. Аналіз цих сполук на конкретно-синтаксичному рівні³ виявляє певною мірою типологію співвідношень названих конструкцій у близькоспоріднених мовах, спільні тенденції в розвитку цих мов, граматичні та жанрово-стилістичні їх закономірності.

Особливості граматичних (формальних) та семантичних зв'язків між елементами атрибутивних словосполучень дозволяють розмежувати найбільш тісні атрибутивні словосполучення, в яких залежність означуючого слова найвиразніше виявляється в граматичному зв'язку узгодження; менш тісні, елементи яких зберігають відносну самостійність, що відображується у граматичному зв'язку безприйменникового керування; найменш тісні атрибутивні словосполучення, в яких самостійність складових частин виявляється в прийменниковому керуванні.

Зіставний аналіз більш і менш тісних словосполучень, статистичні підрахунки, зроблені на основі виборок у 500 слів, узятих з різних текстів (художніх, публіцистичних, наукових) сучасної української та білоруської мов, переконують у послідовно і дедалі активніше діючій у східнослов'янських мовах тенденції до максимальної змістової та емоційно-естетичної виразності, розгалуженості й водночас конкретизації думки⁴. Тому поряд з узвичаєними, здавна властивими для східнослов'янських мов тісними (узгодженими) сполуками, дедалі частіше починають використовуватись менш тісні (з безприйменниковим і прийменниковим керуванням), 'рухливіші, більш придатні для подальшого розгортання й ускладнення. У всіх мовах спостерігається розвиток цих форм (найбільш інтенсивний

¹ Див.: Мельничук А. С. Развитие структуры славянского предложения. Автореферат докт. дисс. К., 1964.

² Див.: Бархударов Л. С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения. — ВЯ, 1973, № 3.

³ Див.: Мельничук О. С. Про два синтаксичні рівні формування й опису словосполучень. — «Мовознавство», 1970, № 6.

⁴ Мельничук А. С. Развитие структуры славянского предложения.

у російській мові, менш інтенсивний в українській та білоруській) ⁵.

Проте довгий час при доборі тих чи інших лексико-граматичних типів для вираження атрибутивних відношень у білоруській і українській мовах особливої ваги і значення мають категоріальний фактор (що здавна діяв у слов'янських мовах) ⁶, перевага присвійних прикметників для виразу приналежності, їх домінуюча роль у порівнянні з родовим присубстантивним у пам'ятках XI—XVII ст. і пізніше ⁷. До того ж дослідники відзначають певні зрушення в семантиці білоруських атрибутивних прикметників (як, до речі, і українських та російських), розвиток якісних значень у відносних, присвійних прикметників при переносному вживанні ⁸, ускладнення поняття індивідуальної приналежності додатковими відтінками (суб'єктивними, якісно-означальними, якісно-відносними тощо) ⁹.

Однак поряд з удосконаленням традиційних, найбільш узвичаєних засобів виразу атрибутивних відношень, у всіх східнослов'янських мовах останнім часом відбувається розвиток і збагачення (урізноманітнення) формальних засобів. Дедалі більше активізуються в атрибутивному використанні словосполучення з безприменниковим і применниковим керуванням. Тенденція до витіснення узгоджених (найбільш тісних) конструкцій з присвійними прикметниками генітивними (менш тісними) простежується вже в східнослов'янських пам'ятках XV — першої половини XVII ст. і ще виразніше й послідовніше в пам'ятках XVIII—XIX ст.

Для сучасних східнослов'янських мов типовим є поширення незгоджених форм з родовим присубстантивним насамперед у науковій ¹⁰ і публіцистичній ¹¹ літературі. Ці стилі найбільшою мірою ілюструють спільності між братніми східнослов'янськими мовами повоєнного часу. Проте розподіл двочленних і багаточленних генітивних конструкцій в цих і інших стильових різновидах східнослов'янських мов неоднаковий.

⁵ Про активну тенденцію розвитку конструкцій з родовим присубстантивним, продуктивність їх атрибутивного використання в сучасній білоруській мові, різномірність і об'ємність семантичних значень, а також про поширення применникових конструкцій дивись у працях О. І. Наркевича «Система словосочетаний в современном белорусском литературном языке». Автореферат докт. дисс. Минск, 1973; Способы выражения определения в современном белорусском литературном языке. Автореферат канд. дисс. Минск, 1956.

⁶ Див.: М е л ь н и ч у к А. С. Развитие структуры славянского предложения.

⁷ Див.: С а н н и к о в В. З. Согласованное определение.— У кн.: Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения. М., «Наука», 1968, с. 95.

⁸ Граматыка беларускай мовы, т. II. Синтаксис. Минск, Вид-во АН БССР, 1966, с. 92—93.

⁹ Там же.

¹⁰ «Дослідники наукового стилю виділяють, — зауважує О. Д. Митрофанова, — як одну з провідних його особливостей номінативий... іменний характер» (М и т р о ф а н о в а О. Д. Отглагольные имена существительные в научных текстах...— «Филологические науки», 1973, № 5, с. 54).

¹¹ Див.: Д а в и д о в а Л. П. Семантико-синтаксичне поширення субстантивних словосполучень.— «Мовознавство», 1972, № 6, с. 70.

В українській науковій літературі кількісна різниця між багаточленними (яких найбільше) і двочленними конструкціями з родовим присубстантивним незначна (6,6—5,6%), однак у мові української публіцистики багаточленних конструкцій вдвоє більше, ніж двочленних. В українській поезії і художній прозі генітивних конструкцій загалом небагато, причому в поезії частіше вживаються двочленні іменні сполуки (2—3%), в прозі залежно від творчої індивідуальності письменника переважають то двочленні, то три- і багаточленні. Так, наприклад, у творах О. Гончара з характерним для них досить стриманим стилем атрибутивних сполук загалом небагато. Найбільш тісних з узгодженими словоформами від 7 до 13%; менш тісних, генітивних двочленних — 2,6%; багаточленних — 1,4%. У творах М. Стельмаха, стиль якого відзначається широкою художньою описовістю, атрибутивних словосполук більше: найбільш тісних (узгоджених) — 15%; менш тісних (генітивних) — ускладнених — 1,8—2,4%; двочленних — 0,4—0,2%. В українській драматургії більше двочленних генітивних сполучень (1,2—2,4%), багаточленних зовсім мало (0,2—0,8—1,8%).

У білоруській мові тричленний (і багаточленний) родовий присубстантивний найбільшою мірою поширився в науковій літературі (8—9%). Цих конструкцій тут утричі більше, ніж двочленних. У публіцистиці процент вживання його теж досить високий (4,8%). В інших жанрах і стилях сучасної білоруської літературної мови розгорнутий родовий присубстантивний є продуктивним (в художній літературі останнім часом конструкції з багаточленним родовим присубстантивним трапляються частіше), проте частотність його в середньому не перевищує 2—3%.

✿ На нашу думку, це пояснюється специфічними умовами формування літературної білоруської мови¹². Адже нова білоруська літературна мова розвинулась значно пізніше за українську та російську, мала переважно народно-розмовну основу, тому й не використовувала так широко тричленні генітивні конструкції, які були властиві старим книжним стилям. Що стосується двочленних конструкцій з родовим присубстантивним, то вони поширились головним чином у білоруській публіцистиці (6—7%), поступово число їх збільшується в новій білоруській поезії та художній прозі (1—2—2,6%). Цьому сприяли, як нам здається, аналогічні процеси, впливи інших східнослов'янських мов (насамперед російської), загальний напрям східнослов'янського граматичного розвитку.

Українську і білоруську поезію єднає багато спільних мовностилістичних рис. Серед них насамперед надзвичайна, як згадувалось, поширеність найбільш тісних (узгоджених) атрибутивних сполучень, вища порівняно з російською мовою частотність вживання присвійних прикметників у атрибутивній ролі, збереження давніх, так званих «нестягнених», форм, повторення применника поряд з

¹² Див.: Журавский А. И. О некоторых различиях между письменной и разговорной формами белорусского литературного языка. — ВЯ, 1973, № 3, с. 26.

означуваним і означуючим (данина фольклорній східнослов'янській традиції), однаковий словопорядок у атрибутивних сполуках (узгоджені форми в препозиції, керовані — в постпозиції), спеціальне використання інверсії узгоджених конкретизаторів в іменних сполуках з родовим присубстантивним тощо. Разом з тим, якщо в українській мові можна констатувати поступове «витіснення» тричленної атрибутивної конструкції з родовим присубстантивним у складі, що переважала в давній поезії, була більш активною у ХІХ—ХХ ст., двочленною конструкцією з керованим родовим, то в білоруській поезії ХІХ і ХХ ст. найбільше випадків атрибутивного використання саме двочлених сполук на зразок: слава народа, дзеці нягоды, песня вшчасця, струны сэрца, песня волі, спеў ветру, сын Беларусі, дні вясны, прамень свабоды, пасынкі народу, гладзь нябес, прызыў вясны і т. п. Як бачимо, ці характеристики стосуються понять приналежності, настрою, душевного стану, пори року із психологічним поширенням змісту.

Цілоком епізодичними були спочатку (в літературі ХІХ — першої половини ХХ ст., у творах Янки Купали, Якуба Коласа) неузгоджені прийменникові іменні сполуки типу: дзед з кульбою, руки з патресканай скурай, торба з хлебам, боцікі на ножкі, поле без берага, вянок з пралесак. Пізніше (у творах М. Танка) їх стає більше.

До цікавого висновку приводить спостереження типології атрибутивних словосполук у білоруській поезії різного часу, а саме: помічаємо розвиток атрибутивних форм, послідовне збагачення і урізноманітнення їх у віршованих творах, зокрема неухильне зростання менш тісних атрибутивних словосполук не лише з родовим присубстантивним у складі (двочлених і багаточлених), а й прийменникових в білоруській поезії ХХ ст. Звернемось до цифрових зіставлень * (табл. 1).

Таблиця 1

Типи атрибутивних словосполук	Українська мова	Білоруська мова
Найбільш тісні (узгоджені)	10,8% (Т. Г. Шевченко) 14—16% (Леся Українка) 13—15% (М. Рильський)	6,4—11% (Янка Купала, Якуб Колас) 13% (М. Танк)
Менш тісні (двочленні) з родовим присубстантивним	0,2% (Т. Г. Шевченко) 0,8% (Леся Українка) 2,4—3% (М. Рильський)	0,4—1% (Янка Купала, Якуб Колас) 2,6% (М. Танк)
Менш тісні (багаточленні) з родовим присубстантивним	0,6% (Т. Г. Шевченко) 0,6—1% (Леся Українка) 1,4—2,2% (М. Рильський)	0,8% (Янка Купала, Якуб Колас) 2,2% (М. Танк)

* Виборки робилися у 500 слів. Частотність поширення тієї чи іншої конструкції обчислювалась у процентах по відношенню до всіх слів тексту (500).

В українській художній прозі, як згадувалось, поряд з широко вживаними тісними атрибутивними сполуками різного змісту ** простежується використання менш тісних сполук, складові елементи яких поєднані зв'язком керування, гнучкіших, зручніших для подальшого розгортання та ускладнення, неприйменникових з родовим присубстантивним (двочленних і багаточленних), а також прийменникових, надзвичайно різноманітних щодо семантичних відтінків.

На відміну від поезії, в українській художній прозі поширюються ускладнені конструкції з родовим присубстантивним. Процентне співвідношення ускладнених і неускладнених генітивних конструкцій різне у письменників різної стилістичної скерованості (романтичної, сатиричної) і різного творчого обдарування.

Таблиця 2

Типи атрибутивних словосполук	Українська мова	Білоруська мова
Найбільш тісні (узгоджені)	11% (Панас Мирний) 11% (Ю. Яновський) 8% (Ю. Яновський) 7—13% (О. Гончар) 6—7% (Остап Вишня) 11—15% (М. Стельмах)	7—10—14% (Змітрок Бядуля, Кузьма Чорний, Ед. Са муйльонок)
Менш тісні (двочленні) з родовим присубстантивним	0,6% (Панас Мирний) 0,4—1% (Ю. Яновський) 1—2,6% (О. Гончар) 0,2% (Остап Вишня) 0,2—0,4% (М. Стельмах)	0,2—1—2,6% (Змітрок Бядуля, Кузьма Чорний, Ед. Са муйльонок)
Менш тісні (багаточленні) з родовим присубстантивним	0,4% (Панас Мирний) 1—1,2% (Ю. Яновський) 1—1,4% (О. Гончар) 0,6—1,8% (Остап Вишня) 1,8—2,4% (М. Стельмах)	0,2—0,4—1,2% (Змітрок Бядуля, Кузьма Чорний) 2,6—3,8% (Ед. Самуйльонок)

У білоруській художній прозі серед неузгоджених атрибутивних словосполук (яких також набагато менше, ніж узгоджених), як і в білоруській поезії, переважають двочленні сполуки з родовим присубстантивним. Простежимо цифрові дані (табл. 2).

Українську драматургію відрізняє від білоруської більш інтенсивне впровадження генітивних конструкцій, як, певно, наслідок впливу інших стилів. У білоруській драматургії частотність сполучень з родовим присубстантивним (двочленних і багаточленних) дуже низька (див. табл. 3).

** В художній прозі, як і в поезії, препозитивне використання узгоджених форм з часом стає нормою, а постпозитивне — спеціальним прийомом.

Таблиця 3

Типи атрибутивних словосполук	Українська мова	Білоруська мова
Найбільш тісні (узгоджені)	4,6—6,2% (С. Корнійчук, В. Суходольський, Я. Баш)	3,8—4,6% (Едуард Самуїльонек)
Менш тісні (двочленні) з родовим присубстантивним	1,2—2,4%	0,2—0,4%
Менш тісні (багаточленні) з родовим присубстантивним	0,2—0,8—1,8%	0,6%

Поширення атрибутивних словосполучень у публіцистичному стилі відбувається завдяки впливові художньої літератури, у якій вони є не лише засобом розгортання й уточнення думки, а й художньо-естетичним прийомом. У мові української і білоруської публіцистики (подібно до поезії та художньої прози) за частотою вживання на першому місці найбільш тісні атрибутивні словосполучення. Щодо менш тісних (неузгоджених безприменникових), то тут українська і білоруська мови розходяться. В українській мові, як зазначалось, переважають у публіцистиці ускладнені (багаточленні) сполучення з родовим присубстантивним. До того ж визначальною особливістю української публіцистики (як, здається нам, і російської) є максимальне розгортання (ускладнення) родового присубстантивного за рахунок залежних іменників.

У білоруській публіцистиці більш уживаними лишаються двочленні сполучення з родовим присубстантивним. Помітним явищем є зростання применникових атрибутивних словосполук. Про це свідчать і цифрові дані (табл. 4).

Таблиця 4

Типи атрибутивних словосполук	Українська мова	Білоруська мова
Найбільш тісні (узгоджені)	12—16%	12—18%
Менш тісні (двочленні) з родовим присубстантивним	1,4—2—3,2%	1,2—6—7%
Менш тісні (багаточленні) з родовим присубстантивним	2,2—4—6%	1,8—4,8%

Наукова мова з найбільшою послідовністю виявляє спільні для всіх східнослов'янських мов (табл. 5) напрями історичного розвитку, зміни останнього часу, інтенсивний розвиток менш тісних

безприйменникових атрибутивних словосполук (двочленних і багаточленних).

Таким чином, хоча розвиток генітивних конструкцій простежується у всіх східнослов'янських мовах, все ж в українській (та особливо російській) мові цей процес проявляється виразніше. Тут спостерігається паралельний розвиток дво- і тричленних сполук у науковому стилі, тричленних і багаточленних — у публіцистиці, досить інтенсивне використання генітивних конструкцій у поезії. У білоруській мові ці історичні зміни відображені головним чином у науковому й публіцистичному стилях, причому ускладнення дво-членних генітивних конструкцій можна найбільш виразно побачити у мові науки, активізацію ж дво-членних генітивних сполук — у публіцистиці. Пояснення цього слід шукати, на нашу думку, в тому, що ці стилі літературної мови у білорусів (як і в інших слов'янських народів) — наймолодші. В час їх формування (у пожевтневий період) посилюється взаємодія між слов'янськими мовами, взаємний вплив. Якщо ж врахувати, що з усіх східнослов'янських літературних мов найпізніше оформилась білоруська, зрозумілою стає інтенсивність вияву цих процесів саме в нових стилях білоруської літературної мови. Таким чином, поява менш тісних (генітивних у даному разі) атрибутивних сполучень була визначена загально-

Таблиця 5

Типи атрибутивних словосполук	Українська мова	Білоруська мова
Найбільш тісні (узгоджені)	13—14%	13—15—18%
Менш тісні (двочленні) з родовим присубстантивним	4,4—5—5,6%	1—1,6—2,6%
Менш тісні (багаточленні) з родовим присубстантивним	5—6—6,6%	1,8—4—6,6—8—9%

слов'янськими закономірностями граматичного розвитку, розгалуженістю їх значень, принципом удосконалення й збагачення формальних синтаксичних засобів мови, значною мірою дистрибутивним фактором, високою частотністю атрибутивної функції в східнослов'янських мовах, явищами лексичного паралелізму; своєрідність розподілу цих типів атрибутивних словосполук у стилістичних різновидах білоруської літературної мови — часом її становлення, специфічними її особливостями.

Проф. І. І. КОВАЛИК
(Івано-Франківський педінститут)

ПРО ОСНОВНУ МОВНУ ОДИНИЦЮ СЛОВОТВІРНОГО РІВНЯ

Одним із важливих завдань сучасного теоретичного мовознавства є комплексне вивчення питань теорії мовної структури разом з її всіма рівнями та їхніми мовними одиницями. Про актуальність вивчення теорії мовних рівнів свідчить те, що вони обговорювалися на IX Міжнародному конгресі лінгвістів, а також на спеціальних наукових конференціях у Москві.

Питання кількості і якості рівнів, їхніх ієрархічних взаємозв'язків, взаємовідношень та рівневих одиниць належать до спірних актуальних питань сучасної лінгвістики.

Наука про мовні одиниці від найнижчих до найвищих тісно пов'язується з наукою про структуру мови, що складається з відповідних мовних величин. Поняття мовної одиниці лежить в основі наукової лінгвістичної концепції багаторівневої структури мови. Зміст рівнів мовної структури пов'язаний з уявленням про мову як певну ієрархічну систему часткових підсистем (мікросистем), що перебувають у відповідних закономірних співвідношеннях і взаємозв'язках ¹.

Постановка проблеми мовних рівнів і науки про систему мови та її мікросистемних мовних одиниць у сучасному мовознавстві підготовлена попереднім розвитком лінгвістичної наукової думки. Ще в XIX ст. і трохи пізніше у мовознавстві виділялись такі галузі, як фонетика, морфологія, синтаксис і лексикологія, в яких вивчались відповідні мовні рівні та їхні одиниці. В сучасному мовознавстві центральним об'єктом лінгвістичних досліджень є структура і система мови та їхні численні складові частини, рівні, одиниці.

У вивченні мовної структури важливе місце належить ученню про її рівні (яруси). Термін *р і в е н ь* (рос. уровень, ярус, англ. level, франц. niveau) часто вживається в сучасній лінгвістичній літературі з різним значенням ². Цей термін лінгвісти запозичили з інших наук, зокрема з природничих, у яких він вживається на позначення рівня організації живих систем (біосистем), з уваги на

¹ Див.: Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 92.

² Див.: А х м а н о в а О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 487—488.

їхню еволюцію від нижчих до вищих. Суть концепції рівня зв'язується з поняттями вищого і нижчого³. Наукова концепція рівнів у різних своїх різновидах також спирається на поняття вищого і нижчого, розуміючи під вищими рівнями комплекс структурно складних одиниць, а під нижчими — структурно простіших.

У сучасному радянському мовознавстві є чимало спроб визначення рівнів мови. Е. А. Макаєв, наприклад, вказавши на фонологічний, фonomорфологічний, морфемний, синтагматичний, лексичний і метасеміотичний, тобто стилістичний, рівні, так їх охарактеризував: «Відмінність нижчих рівнів від вищих полягає не тільки в тому, що однолінійним одиницям (тобто одиницям, даним лише в плані вираження) нижчих рівнів протистоять одиниці двосторонні (тобто одиниці, дані одночасно і в плані вираження, і в плані змісту), але й у тому, що за напрямом від нижчих одиниць до вищих, від нижчих рівнів мови до вищих зростає кількість конститутивних одиниць рівня, збільшується архітектонічна складність даних одиниць, зростає складність їх парадигматичних і синтагматичних відношень, зростає ступінь їх варіативності»⁴.

В. М. Солнцев рівень мови визначає як гранично широку сукупність відносно однорідних одиниць, які в межах свого рівня не виявляють ієрархічних відношень один до одного, але реалізують усі свої синтагматичні і парадигматичні відношення⁵.

Отже, можна сказати, що рівень мовної структури — це системний набір структурно однорідних автономних мовних одиниць, що вступають у певні парадигматичні і синтагматичні взаємозв'язки і взаємовідношення⁶.

Одним із спірних питань сучасного мовознавства є теорія якості і кількості рівнів мовної структури. Не всі дериватологи-теоретики визнають словотвірний рівень самостійним і рівноцінним з іншими рівнями. Ще Л. В. Щерба писав: «Багато не визнає важливості і принципіальності протиставлення словотворення і формотворення, звалюючи це все в одну купу морфології»⁷. Неправильно, на нашу думку, роблять і ті, хто словотвірний рівень розчиняє у сфері морфології чи лексикології⁸, спираючись на те, що «словотвірні одиниці не можуть розглядатись як елементи однієї горизонтальної площини, тому що до них належать і морфеми, і поліморфемні основи, і словоформи, і слова в цілому; закономірності, яким вони підлягають, різні. Їх не можна об'єднати з функціонального погляду тому,

³ Див.: Кремянский В. И. Очерк теории «интегративных уровней». — У зб.: Проблемы методологии системного исследования. М., 1970, с. 395—396.

⁴ Макаев Э. А. Понятие давления системы и иерархия языковых единиц. — ВЯ, 1961, № 5, с. 49.

⁵ Див.: Солнцев В. М. О понятии уровня языковой системы. — ВЯ, 1972, № 3, с. 18.

⁶ Див.: Общее языкознание. Внутренняя структура языка, с. 93—94.

⁷ Щерба Л. В. Очередные проблемы языкознания Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1945, т. 4, с. 182.

⁸ Див.: Степанова М. Д. О месте словообразования в системе языка. — У зб.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействия. М., 1969.

що лексичні морфеми відмінні від граматичних за своїм характером і роллю в оформленні слова, не можуть бути в той час функціонально об'єднані з основами і словами в цілому»⁹.

М. Д. Степанова, підкреслюючи, що словотвір не входить повністю в той або інший рівень, зазначає: «Маючи на увазі особливості словотвірних законів, тих елементів, які служать для реалізації цих законів, тих одиниць, які становлять словотвірний фонд мови, тих функцій, які вони виконують, слід розглядати словотвір не як окремий рівень, а як специфічну ділянку мови (і відповідну галузь лінгвістики), що проникає в морфологію і синтаксис і обслуговує лексику як спосіб оформлення її одиниць, і в той же час не володіючого ознаками, що характеризують кожний із цих рівнів у цілому, його специфіка полягає саме в тому, що він має міжрівневий характер»¹⁰.

О. А. Земська також вважає неправомірним виділення двох рівнів — морфології і словотвору. Вона визнає відмінність між ними, але ця відмінність, на її думку, не рівневого характеру. На її погляд, для обґрунтування рівневої відмінності між морфологією і словотвором необхідно довести, що для них характерні різні одиниці, а не одна спільна морфема.

У сучасній дериватології відомі спроби визначення основної вихідної мовної одиниці словотвірного рівня. Деякі радянські та чеські дериватологи вважали основною словотвірною одиницею словотвірний тип (модель). О. С. Кубрякова пропонує використовувати для назви всіх видів словотвірних одиниць термін «производное»¹¹ (укр. похідне).

В. В. Лопатін та І. С. Улузанов¹² основною словотвірною одиницею вважають формант. На нашу думку, такою одиницею є дериватема. Це — загальна родова величина, яка ґрунтується на всьому комплексі словотвірних поняттєвих величин, виявлених шляхом наукового абстрагування у межах різних способів словотворення. Загальному дериватологічному родовому поняттю дериватема підпорядковується система видових дериватологічних понять¹³.

Польський мовознавець А. Бартошевич запропонував своє визначення поняття основної одиниці системи словотвору: «Дериватема — це абстрагована від мовлення загальна схема утворення нових слів — засобів мовної комунікації, яка характеризується певним словотворчим засобом і певними лексико-граматичними власти-

⁹ Див.: Степанова М. Д. О месте словообразования в системе языка. — У зб.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., 1969. с. 278.

¹⁰ Степанова М. Д. Там же, с. 278.

¹¹ Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. М., 1965, с. 24.

¹² Див.: Лопатин В. В., Улуханов И. С. К отношению единиц словообразования и морфологии. — У зб.: Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. М., 1969, с. 122.

¹³ Див.: Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір. УМЛШ, 1970, № 10, с. 24—25.

востями слів, реально і потенціально утворюючих твірну базу, і тим, що слова структури, утворені за її зразком, можуть використовуватись для вираження нових лексичних або лексико-граматичних значень у порівнянні із вихідними для них словами»¹⁴.

Таке довге визначення наукового поняття надто перевантажене додатковими і неістотними ознаками деривативи. Зайвим у визначенні є твердження, «що слова структури... можуть використовуватись для вираження нових лексичних або лексико-граматичних значень у порівнянні із вихідними для них словами»¹⁵. Все це похідні властивості деривативи, які органічно й логічно випливають із основних, істотних її властивостей як основної словотвірної одиниці.

При визначенні основної центральної словотвірної мовної одиниці слід мати на увазі таке:

1. Основній словотвірній одиниці мови (деривативі) як загальній родовій величині повинні підпорядковуватись видові мовні одиниці (деривати), утворені будь-яким способом словотворення.

2. В узагальненій абстрактній словотвірній мовній одиниці (деривативі) повинні бути закладені всі спільні властивості деривативів, утворені різними способами словотворення.

Д е р и в а т е м а — це таке словотвірне поняття, яке характеризується загальним словотвірним значенням і відповідною словотвірною структурою (словотвірною формою), обумовленою певним способом словотворення.

Дериватема не є арифметичною сумою чи сукупністю різноструктурних деривативів, утворених тим чи іншим способом, вона ґрунтується на певному комплексі словотвірних величин (деривативів), абстрагованих від їхніх конкретних індивідуальних властивостей.

Деривативі як родовому словотвірному поняттю підпорядковується система різноструктурних деривативів як видові величини. Дериватема як загальна словотвірна одиниця мови виявляється у дериватах, як фонема у звуках (фонах), а морфема у морфах і т. п.

З. М. Волоцька¹⁶ терміном «дериватема» позначає загальне словотвірне значення.

Відношення поняття деривативи як основної словотвірної величини до поняття лексики виявляється в тому, що в лексемі як лексичній одиниці закладене насамперед відповідне словесне (лексичне) значення, а в деривативі як у загальній словотвірній величині закріплене лише загальне словотвірне значення, якому підпорядковуються часткові словотвірні значення як складові частини словотвірного типу.

У сучасному вченні про мовні рівні (лінгворівні) проблемним вважається якість і кількість рівнів у мовній структурі (системі). Їх

¹⁴ Бартошевич А. К определению системы словообразования.— ВЯ, 1972, № 2, с. 87.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Див.: Волоцька З. М. Об одном подходе к описанию словообразовательной системы.— У зб.: Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. М., 1966, с. 55, 61, 62.

кількість залежить від кількості наявних у мові систем рівневих мовних одиниць (лінгвоодиниць). Серед лінгвоодиниць, поряд із фонемами, морфемами, лексемами, семантемами, парадигмемами, синтаксемами, стилістемами та експресемами, виділяються ще й дериватами, система яких утворює окремих самостійний словотвірний рівень.

Деривата — це така словотвірна поняттєва величина, що характеризується загальним словотвірним значенням, вираженим певною словотвірною структурою відповідно до способу словотворення. Характерною властивістю дериватемного рівня є те, що його лінгвоодиниці — дериватами утворені за допомогою різнорівневих величин, і тому він певною мірою є «надрівневим», а не міжрівневим лінгвоформам.

Доц. Т. М. ВОЗНИЙ.
(Львівський університет)

УКРАЇНСЬКІ ДІЕСЛОВА НА -УВАТИ, УТВОРЕНІ ВІД СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ, У ПОРІВНЯННІ З РОСІЙСЬКИМИ ТА БІЛОРУСЬКИМИ

Слова іншомовного походження проникали на східнослов'янський мовний ґрунт у різні часи, різними шляхами, з різних мов. Перші дієслівні запозичення засвідчені ще в староруських пам'ятках, у яких наявні лексеми з грецької, німецької і деяких інших мов. У період формування східнослов'янських народностей та їхніх мов значно збільшується кількість запозичень з грецької, латинської, а також із тюркських і інших східних мов, з'являються перші постійні запозичення із західноєвропейських мов. Змінюється також якісний склад запозичень.

Якщо запозичення староруської мови належать в основному до книжної, абстрактної лексики, то пізніші запозичення стосуються також побутової лексики, термінологіки тощо: *танцювати, майструвати, фарбувати*. Дієслова, утворені від слів іншомовного походження чи прямо запозичені з інших мов, зазнають ряду змін, які характеризуються такими особливостями:

1. Основним фактором прямих запозичень і утворень від слів іншомовного походження є соціально-економічні, політичні умови, а також розвиток науки, культури, техніки, літератури, мистецтва. К. Маркс і Ф. Енгельс, підкреслюючи значення мовних контактів, писали: «Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. Національна односторонність і обмеженість стають все більш і більш неможливими...»¹

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 413.

2. Дієслова ці входять здебільшого до книжної лексики. Вони є одним із засобів створення й поповнення термінів і номенклатури мови, засобом вираження абстрактних понять.

3. Дієслова, утворені від слів іншомовного походження, як і запозичення взагалі, пристосовуються до фонетичної, граматичної і словотвірної системи тієї мови, в якій вони функціонують (української, російської, білоруської).

4. Співвідношення дієслів, утворених від слів іншомовного походження, з відповідними іменами на різних етапах розвитку української мови неоднакове. У багатьох випадках дієслова могли не мати словотвірних зв'язків з іншими однокореновими словами, як укр. *декламувати*, *аккомодуватися* при відсутності відповідного іменника *декламація*, *аккомодация* у XIV—XVII ст.

Цікавим, але водночас і складним є питання про шляхи проникання чи засвоєння слів іншомовного походження в кожній окремо взятій східнослов'янській мові. Відомо, що багато слів грецького, латинського походження, а також слів із західноєвропейських мов (у першу чергу німецької, французької тощо) могли проникати в одну із територіально близьких слов'янських мов. У відношенні до східнослов'янських мов, особливо української і білоруської, такою мовою була польська. Таким шляхом могли проникнути слова типу *тріумф* — *тріумфувати* (грец. > лат. > нім. > пол. > укр., білорус., рос.) чи *пелgrim* — *пелgrimувати* (лат. > пол. > укр., білорус., рос.).

Разом з тим одна із східнослов'янських мов могла бути найближчою до джерела запозичення із інослов'янських мов (без посередництва польської мови). Можливо, саме так з'явилися слова на зразок *силогiзм* — *силогiзмувати*, *фантазія* — *фантазувати*, *тип* — *типiзувати* (грец. > лат. > укр. > білорус. > рос.) і цілий ряд інших².

Тільки ґрунтовне дослідження шляхів і часу запозичення кожного окремо взятого слова може пролити світло на час і шляхи появи їх у тій чи іншій мові. Адже трапляються випадки, коли у мові, яка запозичає, слова фіксуються у писаних пам'ятках раніше, ніж у мові, з якої запозичено слова (пор. історію староукраїнських слів *голдувати*, *двiцковати*, *вньiцовать*)³.

Процес утворення дієслів від іншомовних твірних основ, із засвоєння розмовною літературною мовою проходив під сильним впливом і соціального фактора. Наприклад, у роки революції і післяреволюційні роки під впливом російської мови, «яка стала мовою взаємного спілкування всіх націй і народностей Радянського Союзу»⁴, як зазначив Л. І. Брежнєв, активізувалися такі лексеми, як

² Див.: G. Hüttl Worth. Foreign Words in Russian. A. Historical Sketch 1550—1800. University of California publications in linguistics, vol. XXVIII, Berkeley and Los Angeles, 1963. G. Hüttl Worth. Die Bereicherung der russischen Wortschatzes im 18. Jahrhundert, Wien, 1956.

³ Див.: Гумецкая Л. Л. К истории украинско-польских языковых связей. — «Исследования по польскому языку». М., 1969, с. 219—228.

⁴ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, с. 22.

експропріювати, конфіскувати, націоналізувати, індустріалізувати, організувати, реконструювати. З публіцистичного і газетного жанрів ці дієслова проникли і в розмовну мову.

У радянський період з'явилася значна кількість дієслів, багато з яких не зафіксовані ще в словниках. Наприклад: укр. *портретувати*, рос. *комбайнируют, портретизируют, склерозизуют, героизируют, ложируют, телевизизируют, саботируют, рейдируют, районировать*⁵.

Дієслова, утворені від слів іншомовного походження, адаптуються до граматичної системи (у тому числі й видової) тієї мови, в яку вони проникають. Дієслова, засвоєні українською, російською чи білоруською мовами раніше, вільно об'єднуються з префіксами і суфіксами реімперфективізації *-овува-* в українській мові, *-овыва-* в російській, *-оува-*, *-еува-* у білоруській.

Дієслова, засвоєні українською, російською чи білоруською мовами порівняно недавно, ще не повністю пристосувалися до видової системи цих мов. Серед них багато омонімних у видовому відношенні лексем. Як зазначає І. П. Мучник⁶, таких двовидових дієслів у сучасній російській мові нараховується понад 600, серед яких із суфіксом *-ова-* 40, із суфіксом *-изова-* 35, із суфіксом *-изирова-* 120, *-ирова-* 370, *-фицирова-* 35. Приблизно така ж кількість цих дієслів і в сучасних українській і білоруській мовах.

Поодинокі дієслова, утворені від слів іншомовного походження, виражають видові протиставлення у безпрефіксних формах кореляціями *ува-//овува-* в українській мові і *-ова-//овыва-* у російській, *-ава-* *-оува-* в білоруській. Наприклад: укр. *арештувати* — *арештовувати, організувати* — *організовувати*; рос. *ассигновать* — *ассигновывать, атаковать* — *атаковать*; білорус. *арыштаваць* — *арыштоўваць, арганізаваць* — *арганізоўваць*. Такі видові кореляції не відповідають загальній видовій системі східнослов'янських мов.

Х а р а к т е р и с т и к а т в і р н и х о с н о в. Дієслова іншомовного походження з суфіксом *-ува-* (*-ўва-*) і їх російські відповідники з суфіксами *-ова-* (*-ева-*), *-ирова-*, білоруські з суфіксами *-ава-* (*-ава-*), *-ірава-* (*-ырава-*) виявляють три типи відношень до їхніх твірних основ:

1. Твірна основа повністю входить до новоствореного дієслова: укр. *гінс* — *гінсувати*, *трієр* — *трієрувати*, *форма* — *формувати*, рос. *гине* — *гиневаць*, *триер* — *триєроваць*, *район* — *районировать*, білорус. *гінс* — *гінсаваць*, *трыер* — *трыєраваць*, *рэгрэс* — *рэгрэсiраваць*.

2. Дієслова, які разом з однокореневими іменниками перебувають часто на рівні взаємної мотивації. Співвідносні імена при них звичайно суфіксальні. Це в першу чергу стосується дієслів, співвід-

⁵ Пор.: С е н и н Е. И. Из наблюдений над продуктивными типами суффиксальных новообразований советской эпохи.— «Русский язык в школе», 1958, № 5, с. 15.

⁶ Див.: М у ч н и к И. П. Развитие системы двувидовых глаголов в современном русском языке.— ВЯ, 1966, № 1, с. 61—75.

носних з іменниками жіночого роду на **-ація, -ія, -іція, -енція, -ція** тощо. Наприклад: укр. *адміністрація — адмініструвати, фантазія — фантазувати*, рос. *администрация — администрировать, конкуренция — конкурировать*, білорус. *фантазья — фантазіраваць, канкурэнцыя — канкураваць*.

3. Найменше дієслів, які не мають словотвірних зв'язків з іншими словами: укр. *герцювати, фехтувати, тасувати*, рос. *тасовать, фехтовать, репетировать*, білорус. *гарцаваць, фэхтаваць, лавіраваць*.

Дієслова, в яких твірна основа повністю входить до новоствореного дієслова, виявляють чітке словотвірне членування слова і належать здебільшого до продуктивних словотвірних типів з ясною семантичною мотивацією. Менш яскрава, часто завуальована словотвірна і семантична мотивація у дієслів з основами другого типу.

Суфіксальна характеристика дієслів, утворених від слів іншомовного походження. Дієслова іншомовного походження утворюються в українській мові за допомогою суфіксів **-и (-і-), -нича-, -ича-, -ну-, -ува- (-ува-), -ствува-, -зува- (-изува-), -ірува- (-ирува-), -фікува-**; у російській: **-и-, -нича-, -ича-, -ну-, -ова- (-ева-), -ствова-, -ирова-, -изирова-, -изова-, -фицирова-**; в білоруській: **-і- (-ы-), -ніча-, -іча-, -ну-, -ава- (-ава-), -ствава-, ізава- (-ызава-), -ірава- (-ырава-), -фікава-**.

Серед цих дієслів відносно найбільшу кількість в українській мові становлять деривати з суфіксом **-ува- (-ува-)**: *синтезувати, шифрувати*, яким у російській мові відповідають в основному два структурних типи утворень: із суфіксами **-ова- (-ева-)** і **-ирова-**: *командовать, шифровать, формировать, синтезировать*. У білоруській мові більша кількість відповідників із суфіксом **-ава- (-ава-)** і менша з суфіксом **-ірава- (-ырава-)**: *командаваць, шьфроваць, рэгрэсіраваць, баксіраваць*.

Причинами особливої активізації цих суфіксів у таких типах творень можна вважати:

1. Стабільну здатність суфікса **-ова->** (укр. **-ува-**, рос. **-ова-**, білорус. **-ава-**) творити нові слова ще в староруській мові, мовах східнослов'янських народностей, а також і в сучасних українській, російській і білоруській мовах.

2. Суфікс цей відзначався як продуктивністю, так і поширеністю дериватів з ним у різних жанрах і стилях староруської, української, російської і білоруської мов.

3. Найбільша кількість десубстантивних дієслів утворювалася саме за допомогою цього суфікса, причому від іменників різних семантичних груп (конкретних і абстрактних), тоді як іншими суфіксами, наприклад, **-і-, -и-, -ну-, -а-** творилися відад'єктивні дієслова, а структурні типи твірних іменникових основ були більш обмежені.

4. За допомогою суфікса **-ова-** утворювалися дієслова і в інших слов'янських мовах. Польська мова, яка певний час виконувала роль іммігранта при засвоєнні слів іншомовного походження

східнослов'янськими мовами, могла теж частково вплинути на це явище.

Серед усіх слов'янських мов виняток становлять полабська ⁷ і словінська ⁸, частково сербська мови, в яких зменшилася продуктивність дієслів з суфіксом *-ova-*, а збільшилася з суфіксом *-a-*.

5. Структура словотвірних типів дієслів, утворених від слів іншомовного походження, виявилася найближчою до системи словотвірних типів дієслів з суфіксами укр. *-ува-* (*-ўва-*), рос. *-ова-* (*-ева-*), білорус. *-ава-* (*-áва-*), вмотивованих слов'янськими твірними основами. На східнослов'янському мовному ґрунті ці дієслова створювали вторинну систему взаємовідношень іменників і дієслів, яка в багатьох випадках збігалася з системою співвідношень східнослов'янських дериватів.

Проаналізувавши систему дієслів із суфіксом *-ува-* (*-ўва-*) в українській мові і їхніх російських відповідників із суфіксами *-ова-* (*-ева-*), *-ирова-*, білоруських із суфіксами *-ава-* (*-áва-*), *-ірава-* (*-ырава-*), утворених від слів іншомовного походження, можна зроби деякі загальні висновки.

Нові дієслова в східнослов'янських мовах утворюються не тільки від слов'янських твірних основ, а й від слів іншомовного походження за допомогою різних суфіксів, серед яких найпродуктивніші в українській мові *-ува-* (*-ўва-*), у російській *-ова-* (*-ева-*), *-ирова-*, в білоруській *-ава-* (*-áва-*), *-ірава-* (*-ырава-*).

Шляхи проникнення слів іншомовного походження в українську, російську і білоруську мови різні: безпосередні і посередні. Посередній шлях засвоєння може проходити через кілька мов: грецьку > латинську > французьку > німецьку > польську > українську > російську чи білоруську або через одну мову: німецьку > польську > українську, російську, білоруську. Помітну роль в процесі засвоєння слів іншомовного походження чи утворення цих слів від іншомовних основ могла відігравати одна із мов, особливо російська.

Дієслова, утворені від слів іншомовного походження у східнослов'янських мовах, виявляють як спільні, так і індивідуально-мовні особливості, які виявляються у різній продуктивності окремих словотвірних типів і сфері поширення їх, у наявності словотвірних дублетів, у характері твірних основ, у місці наголосу тощо.

⁷ Див.: A. Schleicher. Laut- und Formenlehre der polabischen Sprache. St-Petersburg, 1871. с. 264.

⁸ Див.: F. Lorentz. Die ova—Verba im Slovinzischen, Kz, m. XXXVII, с. 331—334.

УКРАЇНСЬКІ ВІДІМЕННИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ З СУФІКСАМИ -ОМ (-ЕМ, -ЦЕМ), -ОЮ (-ЕЮ), -У В ПОРІВНЯННІ З РОСІЙСЬКИМИ ТА БІЛОРУСЬКИМИ

Українські прислівники — це, як правило, похідні слова від усіх самостійних частин мови. Словотвір їх можна розглядати як у діахронічному, так і в синхронічному плані.

Східнослов'янські прислівники діахронно творилися морфолого-синтаксичним способом, тобто шляхом адвербіалізації різних безпрійменникових та прийменникових форм. Адвербіалізація іменникових форм — тривалий процес, ще й нині не завершений¹. В процесі адвербіалізації відбувається ряд лексико-структурних змін: 1) зміна значення іменника (предметність) на значення прислівника (ознаковість)²; 2) зміна лексичного значення іменника на лексичне значення прислівника (ім. *гуртом* — зібрання людей; присл. *гуртом* — спільними силами); 3) зміна граматичних категорій іменника (рід, число, відмінок; *гуртом* — чол. рід, одн., ор. відм.) на граматичні категорії прислівника (невідмінюваність); 4) зміна синтаксичних відношень і зв'язків слів у реченні (*За гуртом прийшов і Степан*. Відношення об'єктні, зв'язок керування, іменник — додаток; *Добре там живеться, де гуртом сіється і орється*. Відношення адвербіальні, зв'язок — прилягання, прислівник — обставина); 5) зміна морфемної структури слова (ім. *гурт-ом*, -см — закінчення; присл. *гурт-ом*, -ом — суфікс); 6) іноді зміна місця наголосу (ім. *гуртом*, присл. *гурто́м*).

У синхронічному плані українські відіменникові прислівники бувають суфіксальні (*хор-ом*, *весн-ою*, *вир-цем*) та префіксально-суфіксальні (*з-бок-у*, *за-муж-ем*, *до-низ-у*).

Словотвірна структура сучасних українських відіменникових прислівників ще мало досліджена, говорилося в основному про їхнє походження³. Синхронічний опис словотвірної будови

¹ Пор. Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. с. 144

² Див.: К о в а л и к І. І. Логіко-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови. — «Мовознавство», 1970, № 4.

³ Пор. думку В. В. Лопатіна та І. С. Улуханова, що «більшість граматик містить традиційний розділ «Утворення прислівників», який більш правильно було б назвати «Походження прислівників», тому що він звичайно містить класифікацію прислівників не з точки зору їх синхронної словотвірної співвіднесеності, а з точки зору їх історичних зв'язків...» — Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. Под ред. Н. Ю. Шведовой. М., 1966, с. 87.

прислівників російської мови дали В. В. Лопатін ⁴, О. А. Земська ⁵, О. М. Тихонов ⁶, а білоруської П. П. Шуба ⁷.

У цій статті, написаній на матеріалі сучасних українсько-російського, російсько-українського, російсько-білоруського та білорусько-російського словників ⁸, аналізуються українські відіменникові прислівники суфіксального утворення з суфіксом **-ом** (та його синонімами), характеризується будова твірної основи, виявляються структурні відповідники на лексемному рівні у російській та білоруській мовах. При тому звертається увага на спільні прислівникові утворення всіх східнослов'янських мовах та особливі в кожній із них.

Серед відіменникових прислівників виділяються утворення з суфіксом **-ом** та його синонімами. Суфікси **-ом**, **-ем**, **-єю**, **-у** успадковані від словоформи іменника, що стала твірною для прислівника, наприклад: *верхом, гужем, зимою, неволею, миттю* *. Найбільше прислівників з суфіксом **-ом**, лише кілька з суфіксом **-ем**. Серед них в залежності від структури твірної основи можна виділити три групи: 1) прислівники від первісних іменникових основ; 2) прислівники від девербативних іменникових основ; 3) прислівники від dead'ективних іменникових основ.

1. Твірні іменникові основи у першій групі здебільшого непомітні, слов'янські за походженням, хоч трапляються й іноземні: *боком, залпом, низом, слідом, сподом, хором, гужем, черенем; фуксом, галопом, рикошетом* та ін. Рідко твірними в цій прислівниковій групі є десубстантивні іменникові основи суфіксального утворення: *йоржиком, цапком, півником*.

2. Прислівників від девербативних іменникових основ понад сто. Твірними, як правило, є абстрактні іменники з назвою дії. Структура твірної основи рідко безпрефіксна: *бігом, лазом, махом, скоком, сіпом, ливнем* та ін., здебільшого вона має префікс: **ви-**, **за-**, **на-**, **пере-**, **під-**, **по-**, **при-**, **про-**, **роз-**: *викидом, вибриком, заїздом, нальотом, напхом, переїздом, підлетом, поїдом, примусом, пропадом, проходом, розсипом*.

3. Група прислівників із суфіксом **-ом** від dead'ективних іменникових основ численна. Твірна основа здебільшого суфіксального

⁴ Див.: Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 297—302.

⁵ Див.: Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973, с. 297—302.

⁶ Див.: Тихонов А. Н. Образование наречий в синхронном освещении. — Труды Самаркандского гос. пед. института. Новая серия, вып. 170. Самарканд, 1969.

⁷ Див.: Шуба П. П. Присловье ў беларускай мове. Мінск, 1962.

⁸ Українсько-російський словник, т. I—VI. К., 1953—1963; Російсько-український словник, т. I—III. К., 1970; Русско-белорусский словарь. М., 1953; Беларуско-руський слоунік. М., 1962.

* Адвербіалізацію орудного відмінка іменника у мовознавчій літературі розглянуто найглибше.

утворення: *порожняком, тишком, цілком, пішком*⁹, хоч *добром, порожнем*.

Чимало прислівників з суфіксом *-ом (-ем)* мають омонімі паралельні іменникові форми: *боком, вибриком, ранком, світом, часом* і т. д., проте є й такі, що їх не мають¹⁰: *жужмом, раптом, силком, нишком, тишком*¹¹, *напхом* та ін. Окремі з твірних іменників засвідчені у діалектах, наприклад: *нарок* — намір¹², *насип* — те, що насипано¹³, *покит* — скот¹⁴, *сило* — петля для ловлі птахів¹⁵, *пошепт*¹⁶, *похват*¹⁷ та ін. Як твердять деякі дослідники, такі прислівники могли утворюватися за аналогією безпосередньо від дієслівних основ¹⁸.

На базі девербативних, деад'єктивних (іноді відчислівникових), іменникових основ із суфіксом *-ець* та прислівникового суфікса *-ем* виділився новий прислівниковий суфікс *-цем*, який утворює прислівники від дієслівних чи від прикметникових основ. Напр.: *сліпець* — *сліпцем*, *нирець* — *нирцем*, *одинець* — *одинцем*, *живець* — *живцем* тощо. Проте деякі прислівники з цим суфіксом не мають відповідного іменника: *бігцем, визирцем, мигцем, назирцем, перевальцем, підстрибцем, хильцем* та ін.

Прислівників із суфіксом *-ою (-єю)* значно менше. Твірна іменникова основа також первісно іменникова: *весною, горою, дорогою, зимою*; девербативна: *ступою* (ступа—крок), *ходою*; деад'єктивна суфіксального утворення: *довжиною, повнотою, дурницею, сліпцею*; пор. ще спорадично відзайменникова *самотою* та відчислівникова *сторицею*.

Поодинокими є прислівники з суфіксом *-у*: *миттю, нічню, повністю, риссю*.

Прислівники з суфіксами *-ом, ою, -у* мають словотвірні синоніми з іншими прислівниковими суфіксами чи прислівники іншої структури: *підстрибом | підстрибцем, дибом | дйба, поповзом | поповзя, порожняком | порожнем, тайком | тайкома, црихапком | при-*

⁹ Деякі дослідники вважають ці прислівники відіменниковими утвореннями з суфіксом *-ом* (Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960, с. 380), інші, напр., В. В. Лопатін, — відприкметниковими з суфіксом *-ком*.

¹⁰ Пор.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969, с. 453; Бевзенко С. П. Цит. праця, с. 380.

¹¹ Пор. іменник — назва особи за ознакою тишкб. Див.: Українсько-російський словник, т. II, с. 50.

¹² Див. там же, т. II, с. 461.

¹³ Див. там же, т. II, с. 479.

¹⁴ Див.: Грінченко Б. Д. Словарь української мови. К., 1958, т. II, с. 272.

¹⁵ Див.: Желехівський Є. Малоруско-німецький словар. Львів, 1886, т. II, с. 864.

¹⁶ Див. там же, т. II, с. 730.

¹⁷ Див. там же, т. II, с. 726.

¹⁸ Див.: Орлова О. С. Формирование наречий, соотносительных с творительным падежом имени в русском языке, АКД. Рязань, 1961; Majewska-Grzeźdołowska R. Z załadnień stowo twórstwa przytówków (typ chytkiem, z wolna). «Poradnik jezykowy», 1957, z. 5, с. 198.

хапцем | *прихапці*, силом | *силою*, ступом | *ступою* і т. д.; *пихою* | *пихки*, *весною* | *навесні*, *миттю* | *вмить*, *нічю* | *вночі* тощо.

Українські прислівники на **-цем** мають словотвірні синоніми, які нерідко є спільносхіднослов'янськими утвореннями: *бігцем* | *бігом*, пор. рос. *бегом*, *вистрибцем* | *вистрибом*, пор. рос. *скоком*, *біл. падскокам*; *підстрибцем* | *підстрибом*, *сліпцем* | *сліпцею* | *сліпма*, *уривцем* | *уривками*, *гольцем* | *голяка*, *полапцем* | *полапки*, *пригинцем* | *пригинці*, *прихапцем* | *прихапком* | *прихапці* тощо.

При типологічно-порівняльній характеристиці українських відіменникових прислівників суфіксального утворення з суфіксами **-ом**, **-м**, **-ою**, **-ю**, **-у** з їх лексико-семантичними відповідниками виявляється спільність чи відмінність твірних основ та словотворчих прислівникових засобів, а також лексемна спільність чи відмінність основ.

Українським прислівникам від первісних іменникових основ з прислівниковим суфіксом **-ом** (**-ем**) відповідають аналогічні як щодо твірної основи, так і щодо словотворчого афікса утворення в усіх східнослов'янських мовах: *авансом* — *авансом* — *авансам*, *боком* — *боком* — *бокам*, *галопом* — *галопом* — *галопам*, *долом* — *низом* — *нізам*, *йоржиком* — *ежиком* — *вожыкам*, *кругом* — *кругом* — *кругам*, *літом* — *летом* — *летам*, *хором* — *хором* — *хорам*.

Структурно спільними є і утворення від девербативних та dead'ективних іменникових основ: *бігом* — *бегом* — *бегам*, *вистрибом* — *скоком* — *падскокам*, *заїздом* — *заездом* — *заездам*, *кидком* — *броском* — *кідком*, *махом* — *махом* — *махам*, *нальотом* — *налетом* — *налетам*, *поїдом* — *поедом* — *поедам*, *проходом* — *проходом* — *праходом*, *ходуном* — *ходуном* — *хадырем*.

Іноді виявляється спільність українських та білоруських прислівників на **-ом**, яким у російській мові відповідають утворення на **-ой**: *вайлом* — *толлой* — *натаўпам*, *труськом* — *трусцой* — *трушком*, *часом* — *порою* — *часам*.

При спільних українсько-білоруських формах російські відповідники — це відіменникові та відприкметникові прислівники різних структур: *вibriком* — *втрипрыжку* — *подскокам*, *разом* — *вместе* — *разам*, *раптом* — *вдруг* — *раптам*, *поквапом* — *торопливо* — *спехам*, *випадком* — *случайно* — *випадкам*.

Виявляються спільні моделі в українській та російській мовах при відмінних білоруських: *ненароком* — *ненароком* — *незнарок*, *поковзом* — *скользком* — *каўзаючыся*, *рядом* — *рядом* — *урадок* | *побач*.

Українським відіменниковим прислівникам на **-ом** відповідають російські та білоруські відприкметникові прислівники на **-о**: *незаваром* — *скоро* — *хутка*, *посувом* — *медленно* — *павольна*, *хапком* — *поспешно* — *пашпешна* | *пашпешлива*, *притьмом* — *безотлагательно* — *безадкладна*, *нишком* — *тихонько* — *ціхутка*.

Однакові російські та білоруські прислівникові моделі різних видів є відповідниками до українських відіменникових прислівників на **-ом**: *виворотом* — *навыворот* — *навыварат*, *приміром* — *на-*

приклад — наприклад, бродом — вброд — уброд, плавом — вправь — упрлау | плавам, прискоком — уривками — прыхватками.

При порівнянні виявляються відмінні форми у всіх трьох східнослов'янських мовах: *загалом — в общем — наогул, передом — впереди — спереду, плигом — вскачь — наўскачь, притемком — впотьмах — упоцёмку, сповагом — медленно — паволі.*

Українські прислівники з суфіксом **-ою (-єю)** мають відповідники аналогічного утворення і в російській, і в білоруській мовах, хоча можливий і суфікс **-ой**: *весною — весной | весною — вясной | вясною, дорогою — дорогой — дарогай, зимою — зимой — зімой, порою — порой | порою — парою.*

Деякі прислівники мають різні структурні відповідники: *самотою — в одиночестве — адзінока, охотою — охотно — ахотна, піхотою — пешком — пехотай.*

Прислівники з суфіксом **-у** спорадичні і, як правило, мають відповідники однотипної моделі в усіх східнослов'янських мовах: *ніччо — ночью — ноччу, повністю — полностью — поўнасцю, рисою — рысью — рыссю.*

Прислівники з суфіксом **-цем** характерні для української мови. У російській та білоруській мовах їм відповідають спільні у цих мовах або відмінні у кожній з них прислівники: *бігцем — бегом — бягом, мигцем — мельком — мяльком, назирцем — следом — следам, напрямцем — напрямик — напрасцяк, сліпцем — вслепую — усляпую, підстрибцем — вприпрыжку — падскокам, тихцем — тихонько — цішком.*

На лексемному рівні основи можуть бути спільними в усіх східнослов'янських мовах чи відмінними в кожній з них: укр. *бігом, боком, галопом, кругом, махом, толком, весною, ніччо, гольцем*; рос. *бегом, боком, галопом, кругом, махом, толком, весной, ночью, гольшом*; біл. *бягом, бокам, галопам, кругом, махам, толкам, вясной, ноччу, гальшом*; але укр. *перекидом*, рос. *кувырком*, біл. *кулем*; укр. *ступом*, рос. *шагом*, біл. *крокам*; укр. *сповагом*, рос. *медленно*, біл. *паволі* та ін.

Спільними бувають основи поперемінно у двох мовах, наприклад, в українській та російській: укр. *волоком*, рос. *волоком*, а біл. *поцягам*; укр. *сторицею*, рос. *сторицею*, а біл. *у сто разоў*; в українській та білоруській: укр. *гамузом*, біл. *гамузам*, а рос. *чохом*; укр. *покотом*, біл. *покатам*, а рос. *впавалку*; укр. *раптом*, біл. *раптам*, а рос. *вдруг* та ін.; у російській та білоруській: рос. *битком*, біл. *біткам*, а укр. *напхом*; рос. *поспешно*, біл. *спехам*, а укр. *похватом* тощо.

В українській мові є лексемні синоніми, які в російській та білоруській мовах мають один відповідник: укр. *навалом* і *потоптом*, рос. *навалом* і біл. *навалам*; укр. *галопом* і *чвалом*, рос. *галопом* і біл. *галопам*; укр. *дибом* і *цапком*, рос. *дыбом* і біл. *дыбам*; укр. *гуртом* і *скопом*, рос. *гуртом* і біл. *гуртам*; укр. *слідом* і *назирцем*, рос. *следом* і біл. *следам* та ін.

Сучасні східнослов'янські відіменникові прислівники діахронно творилися шляхом адвербіалізації відповідних форм, у процесі

якої відбувалися внутрішні лексико-структурні зміни: зміна лексичного і граматичного значень, зміна морфемної та акцентуаційної структури слова.

Порівняльно-типологічне вивчення українських відіменникових прислівників із суфіксами **-ом, -ем, -ою, -єю, -у́** з російськими та білоруськими виявляє, що лексико-семантичні відповідники цих прислівників можуть мати однотипну або відмінну словотвірну модель в усіх східнослов'янських мовах, а також спільну у двох мовах поперемінно.

Асп. Г. М. САГАЧ
(Київський педінститут)

ПРО ДЕЯКІ СЛОВОВІРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКІВ ІЗ ПЕЙОРАТИВНИМИ СУФІКСАМИ **-ИЩ(Е), -ИСЬК(О)** В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Слово-є «одночасно і знаком думки мовця, і ознакою всіх інших переживань, що входять у завдання і наміри повідомлення»¹, тобто мова виконує крім основної, комунікативної, функції ще й експресивну. Відрізняючись якісно, логічне (раціональне) та емоційне (почуттєве) відображення дійсності є єдиним процесом пізнання матеріального світу.

Пейоративні (негативно-оцінні) суфікси іменників української літературної мови, як відомо, виділяються в окрему семантико-словотвірну групу на відміну від демінутивних або позитивно-оцінних словотвірних суфіксів².

Незважаючи на те, що загальна кількість слів негативно-оцінної семантики становить значну меншість порівняно з позитивно-оцінними лексемами, що пояснюється потребами спілкування, роль і місце цієї групи емоційної лексики становить значний науковий інтерес³.

У підручниках, посібниках тощо традиційно виділяється близько десяти суфіксів пейоративно-оцінної семантики: **-ищ(е): хлопщце, бабище; -иськ(о): дівчисько, нездарисько; -ур(а), -юр(а): ношюра, замазура; -уг(а), -юг(а): козарлюга, хлопцюга; -юк(а): шаблюка, каменюка; -омах(а): костюмаха; -ак(а) як(а): кривляка, писака; -ух(а): гладуха**⁴.

¹ Виноградов В. В. Русский язык. М.—Л., 1947, с. 19.

² Див.: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. К., «Радянська школа», 1965, с. 259; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., «Наукова думка», 1969, с. 44—45.

³ Див.: Жаркова Л. П. Эмоционально-оценочная лексика современного украинского языка. Автореферат канд. дисс. К., 1970, с. 1.

⁴ Див.: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Цит. праця, с. 259.

Решта пейоративно-оцінних суфіксів (близько 60) є малопродуктивними: -ег(а) — *бабега*, -аш — *синаш* та ін.

Значна частина їх є непродуктивними, зустрічається у поодиноких випадках: -ендр(а): *скупендра*, -индр(а): *скупиндра*, -инд(я): *скупиндя*, -индряг(а): *скупиндряга* тощо.

Словотвірно-семантичний аналіз іменників із пейоративним суфіксом -ищ(е). I. У досліджуваних нами матеріалах * виявлено 70 лексем із пейоративним суфіксом -ищ(е) типу *вовчище*, *парубчище*, *ручище* тощо (55 назв неістот і 14 назв істот). Більшість їх (76,8%) утворена поєднанням непохідної іменної основи з пейоративним суфіксом -ищ(е).

Пейоративний суфікс -ищ(е) активно приєднується до іменникових основ чоловічого і середнього роду, що закінчуються на всі приголосні, причому г, к, х чергуються із ж, ч, ш: *дружище*, *вовчище*, *кожушище* — (85,5%), і до дієслівних (14,5%)

Наголос. У чотирискладових основах (типу *посміховище*, *стовковище*, *позорище*) наголошується останній склад основи, дво- та трискладові основи мають наголошений пейоративний суфікс -ищ(е): *голосище*, *ручище*, *бабище*.

II. З погляду морфемно-дери́ваційної структури іменників із емоційними суфіксами основний інтерес становить аналіз твірних основ.

Як показало дослідження матеріалу, переважну більшість твірних основ, які сполучаються з пейоративним суфіксом -ищ(е), становлять кореневі морфеми. Отже, морфемна структура іменників з пейоративним суфіксом -ищ(е) має вигляд: $D = K + Se$, де D — дери́ваційна основа; K — коренева морфема; Se — емоційний суфікс.

Коренева морфема може бути представлена, як зазначалося вище, різними фонетичними модифікаціями, які не затемнюють структурної мотивованості похідної основи (*хлопчище*, *кожушище*).

Незначна кількість аналізованих твірних основ, крім кореневої морфеми, включає в себе додаткові дери́ваційні суфікси: *свекр-уш-ище*, *муж-ич-ище*, *коз-л-ище*, *страх-ов-ище*, тобто являє собою поліморфемні утворення. Формула їх морфемної будови має вигляд: $D = K + C_d + Se$, де D — дери́ваційна основа; K — коренева твірної основи; C_d — дери́ваційний суфікс твірної основи; Se — емоційний суфікс.

Префікси в похідних основах з емоційними суфіксами представлені в незначній кількості, в основному у поєднанні з емоційними суфіксами. Таким чином, можна зробити висновок про тяжіння основ з емоційними суфіксами до корневих структур.

Формула морфемної будови похідної основи з дери́ваційним префіксом та емоційним суфіксом має такий вигляд: $D = D_{пр} + K + Se$, де D — дери́ваційна похідна основа; $D_{пр}$ — дери́ваційний

* Дослідження ґрунтується на матеріалах Українсько-російського словника (т. I—VI), за ред. І. М. Кириченка. Вид-во АН УРСР, 1953—1963, а також лексичної картотекс Інституту мовознавства АН УРСР.

префікс у складі твірної основи; К — коренева частина твірної основи; Се — емоційний суфікс. Напр.: *збіговище, посміховище, обіймище*.

Отже, морфолого-дериваційний аналіз твірних основ з емоційними суфіксами виявив, що більшість їх являє кореневі утворення за формулою: $D = K + Se$. Напр.: *губище, носище*. Меншість — це утворення з проміжним дериваційним суфіксом, напр.: *мужичище, козлище*. Незначна кількість — утворення з дериваційним префіксом, напр.: *звалисько*.

III. Семантичний аналіз іменників з емоційним суфіксом -ищ(е) виявив, що значна кількість іменників (100% назв істот і 87,3% назв неістот) при сполученні з пейоративним суфіксом -ищ(е) утворює згрубіло-оцінні назви, тобто пейоративна оцінність цих лексем виступає у згубілій формі вияву (стосовно неістот та назв тварин) та підсилено-афективній (стосовно назв істот, зокрема людей). Пор.: *ручище, ножище, очища, хвостище, котище, павучище* та назви людей: *бабище, свекрушище, дружище* тощо. Як бачимо, у назвах людей основою семантики пейоративного суфікса -ищ(е) є значення ефективності, а не згубілої чи збільшення розміру, обсягу, як у назвах неістот.

Назви істот (зокрема людей) тяжіють до створення афективно-оцінних значень у сполученні з пейоративним суфіксом -ищ(е). Тут превалює підсилення оцінки — частіше негативної, залежно від семантики кореневої морфеми. Назвам істот (тварин), для семантики яких значення розміру є валентною ознакою, пейоративний суфікс -ищ(е) надає афективно-оцінного значення, але з відтінком згубілої, збільшення розміру: *вовчище, козлище, павучище* тощо. У цих лексемах значення згубілої, афективності, оцінності тісно переплітаються, їх важко розмежувати, відірвати одне від одного. Пор.: лексема «драконище» сприймається з яскраво виявленими значеннями згубілої (великий дракон), оцінності (супровідна емоція страху), афективності (супровідне значення підсилення попередніх значень).

Позитивно-оцінні значення, як виняток, мають лише дві лексеми у поєднанні з пейоративним суфіксом -ищ(е): *дружище, хлопчище*. На наш погляд, у даному випадку «зм'якшуючу» роль відіграє позитивна (або нейтральна) оцінність коренів цих лексем.

Незначна частина назв неістот, що означають поняття типу холод, мороз, хмара тощо, у поєднанні з пейоративним суфіксом -ищ(е) створює афективно-оцінні лексеми: *холодище, морозище, хмарище* тощо (12,7% від усіх лексем).

Отже, домінуюча кількість лексем із пейоративним суфіксом -ищ(е) (68,5%) має збільшено-оцінне значення, забарвлене емоцією здивування, захоплення: *громадище, махищище* тощо; огиди, зневаги: *страмовище, позорище, свекрушище* і твориться від основ конкретно-предметного значення.

З таблиці I видно, що афективно-оцінні назви (позитивно і негативно-оцінні) творяться сполученням оцінних і нейтральних ос-

1. Таблиця семантичних значень похідних основ іменників із пейоративним суфіксом -ищ(е):

Згрубіло-оцінне значення	Афективно-оцінне значення		Афективне значення
	Позитивне	Негативне	
1. Нейтр. осн. + -ищ(е) → згр. -оц. (ручище, очище, вушище, носище)	1. Поз. осн. + -ищ(е) → поз. -аф. похідне (дружище) 2. Нейтр. осн. + -ищ(е) → поз. -аф. похідне (хлопчище)	1. Зниж. -оц. осн. + -ищ(е) → нег. похідне (бабище) 2. Нейтр. осн. + -ищ(е) → нег. пох. (свекрущище)	1. Нейтр. (абстр.) осн. + -ищ(е) → аф. знач. похідної (громадище, холодище, морозище)

нов із суфіксом -ищ(е). Нейтральні основи пейоративний суфікс -ищ(е) оцінно забарвлює; в оцінних — посилює оцінність. Афективні похідні лексеми творяться від нейтральних основ назв істот і неречовинних — неістот; згрубіло-оцінні — від нейтральних назв конкретних лексем.

Словотвірно-семантичний аналіз пейоративного суфікса -иськ(о).
I. Одним із продуктивних суфіксів є також суфікс -иськ(о) — (близько 50 лексем). Він сполучається як з похідними, так і з непохідними основами (приблизно по 50%). Пейоративний суфікс -иськ(о) активно приєднується до основ, що закінчуються на приголосні, причому відбувається чергування: *хлопець* — *хлопчицько*, *вовк* — *вовчицько*, *свекруха* — *свекрущицько*. Основи іменникового характеру, з якими сполучається пейоративний суфікс -иськ(о), становлять більшість — 80,5%, дієслівні — лише 19,5%.

Морфемно-дериваційний аналіз похідних основ із суфіксом -иськ(о) виявив, що він сполучається із кореневими лексемами в більшості випадків — 56,5%. Поліморфемні утворення становлять 43,5%, з них префіксальні — 50, суфіксальні — 30, префіксально-суфіксальні — 20%. Формули морфемно-дериваційної будови похідних основ із пейоративним суфіксом -иськ(о) мають такий вигляд: кореневі: $D = K + Ce$ (*дівчицько*, *бабицько*, *вусицько*), префіксальні: $D = D_{пр} + K + Ce$ (*нездарисько*, *убойсько*), суфіксальні: $D = K + D_c + Ce$ (*стидовицько*, *страмовицько*), префіксально-суфіксальні: $D = D_{пр} + K + D_c + Ce$ (*посміховицько*, *поштурховицько*).

II. Семантичний аналіз лексем із пейоративним суфіксом -иськ(о) виявив дещо більшу кількість слів афективно-оцінної семантики (54,3%) порівняно з лексемами із пейоративним суфіксом -ищ(е). Це свідчить про його вищий ступінь афективності, чіткіший емоційний профіль.

Згрубіло-оцінна інгерентна семантика лексем із пейоративним суфіксом -иськ(о) є у 45,7% (пор. цей показник у лексемах із суфіксом -ищ(е): 69,5%).

Назви істот тяжіють до створення афективно-оцінних значень, бо семантика розміру, обсягу їм не властива (пор. *чоловичицько*,

бабисько, нездарисько тощо). У цих лексемах пейоративний суфікс **-иськ(о)** посилює, нагнітає ознаку кореневої морфеми (частіше негативну, бо позитивна зустрічається рідко, лише у певних контекстах типу *добрий чоловічисько, маленький хлопчисько* тощо), але завжди із зниженням, фамільярним відтінком.

Назви неістот досить активно сполучаються із суфіксом **-иськ(о)** і творять згрубіло-оцінні і афективно-оцінні назви. Останні є лексемами з абстрактною семантикою. Напр.: *страмовисько, зборисько, стидовисько, збіговисько, посміховисько, притулисько* тощо.

Отже, інгерентна семантика лексем із пейоративним суфіксом **-иськ(о)** має чіткіший афективно-оцінний профіль, ніж у лексем із пейоративним суфіксом **-ищ(е)**.

Діапазон інгерентної емоційності лексем із пейоративним суфіксом **-иськ(о)** дещо вужчий порівняно з діапазоном значення у лексемах із суфіксом **-ищ(е)**. Лексеми із суфіксом **-иськ(о)** майже ніколи не передають значень захоплення, здивування, бо перешкодою для цього є чітка вираженість негативно-зниженого профілю семантики цього суфікса.

2. Таблиця семантичних значень лексем із пейоративним суфіксом **-иськ(о)**:

Згрубіло-оцінні (негативні)	Афективно-оцінні (негативні)	Афективно-оцінні (позитивні)
1. Нейтр. осн. + -иськ(о) → згр. -нег. похідне (рибисько, вовчисько)	1. Нейтр. осн. + -иськ(о) → аф. -оц. (юрмисько, звалисько, стовписько) 2. Нег. осн. + иськ(о) → -аф. -оц. похідне (страмовисько, стидовисько). 3. Істоти: бабисько, нездарисько	1. Нейтр. осн. + -иськ(о) → аф. -оц. похідна лексема (хлопчисько, дівчисько про дітей)

Таким чином, на основі словотвірно-семантичного аналізу іменників з пейоративними суфіксами можна зробити такі висновки:

1. Пейоративні суфікси іменників становлять досить продуктивну групу в морфемній системі сучасної української літературної мови.

2. Найактивніше сполучаються з емоційними суфіксами nepoхідні основи іменникового походження. Морфолого-дериваційна формула їх має вигляд: $D = K + Ce$.

Поліморфемні утворення являють собою сукупність додаткових дериваційних префіксів, суфіксів або префіксів та суфіксів одночасно. Морфолого-дериваційна формула їх має вигляд: $D = D_{пр.} + K + D_c + Ce$.

3. Наголос часто падає на емоційний суфікс (*гуляка, ручісько, носіще, бандюга*). Місце наголосу корегується залежно від кількості

ті складів основи — багатоскладові «перетягують» наголос на основу (пор.: *нездáрисько, посміхвисько*).

4. Аналіз семантичних значень іменників з пейоративними суфіксами виявив диференціацію лексем (їх емоційного, афективного, згрубіло-оцінного значень) залежно від семантики основ:

а) назви істот при сполученні з пейоративними суфіксами активно утворюють негативно-оцінні, афективно-оцінні значення: *нездáрисько, дружище, хлопище, бабисько* тощо;

б) назви неістот (конкретного, речовинного характеру) при сполученні з пейоративними суфіксами утворюють згрубіло-оцінні значення: *носище, ротище*;

в) назви неістот (неречовинної семантики) при сполученні з пейоративними суфіксами творять афективно-оцінні значення: *страмовисько, стидовисько, мѳрозище, голосище* тощо.

5. На якість та ступінь вияву емоційності у слові впливають такі основні фактори: семантичне значення основи (пор.: *убоїще* і *страмовисько* — лайливе); наявність чи відсутність інших емоційних чи увиразнюючих суфіксів, префіксів (пор.: *нездарисько, звалисько* тощо); стилістичне забарвлення основи (пор.: *дружище* і *бабисько*); наявність пояснюючих слів, визначень тощо (пор.: *добрий хлопчисько, зухвалий хлопчисько*).

6. Звичайно, ядро емоційної лексики сучасної української літературної мови становлять слова з постійним, закріпленим за ними емоційно-оцінним забарвленням, але і морфологічним засобом утворення емоційного забарвлення у слові належить значне місце. Емоційна лексика активно функціонує в системі художньо-зображальних засобів мови, за допомогою яких досягається емоційність, виразність, дієвість висловлюваної думки, змальовуваного образу.

Викл. М. В. КРАВЧЕНКО
(Дрогобицький педінститут)

СЛОВОТВІР ІМЕННИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ З ДЕМІНУТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

Українська мова дуже багата на засоби емоційного вираження. Суфіксальний спосіб є одним із найпродуктивніших. Від багатьох іменників в основному з конкретним значенням за допомогою специфічних суфіксів здрібності — пестливості творяться так звані форми суб'єктивної оцінки. Ці суфікси визначають предмети, що за своїми розмірами менші від звичайних. Одночасно вони можуть бути носіями певних емоційних відтінків у значенні слова: пестливості, фамільярності, зневажливості. А тому суфікси на означення здрібності та емоційного забарвлення широко використовуються

в усному мовленні, а також у художній літературі для створення особливо яскравих, колоритних і привабливих образів і картин.

У цій статті ми спробуємо дати характеристику морфонологічних змін, що відбуваються при творенні іменників жіночого роду із значенням здрібності — пестливості. Частково розглянемо питання семантики, десемантизації зменшувальних суфіксів, наростання ступеня зменшеності — пестливості, стилістичне використання їх в мовленні, пов'язані з деривацією такого типу.

Іменники жіночого роду із значенням здрібності — пестливості творяться за допомогою суфіксів **-ин(а)**, **-инк(а)**, **-к(а)**, **-очк(а)**, **-ечк(а)**, **-иц(я)**, **-ичк(а)**, **-оньк(а)**, **-еньк(а)**, **ун(я)**, **-ус(я)**, **-иц(я)**, **-ул(я)**.

Спостереження над мовними фактами показують, що вживання кожного з цих суфіксів не довільне, а зумовлене рядом причин. Не однакова їх словотворча продуктивність, різні й сфери функціонування. Відрізняються між собою суфікси й за ступенем вираження як зменшеності, так і емоційного забарвлення. Одні з них частіше вживаються в межах модифікаційного словотвірного типу, інші — рідше. Ситуація ускладнюється тим, що серед новоутворень з кожним суфіксом зокрема маємо кілька морфонологічних різновидностей, які неоднаково розподіляються в межах окремих суфіксальних утворень.

Серед суфіксів на означення здрібності й позитивної суб'єктивної оцінки в іменниках жіночого роду найменший ступінь вираження здрібності має найменш емоційно забарвлений суфікс **-ин(а)**. Основна його функція — виражати одиничність. Наприклад: *горошина, зернина, пионина*. Крім цього, суфікс **-ин(а)** може утворювати іменники-назви безвідносно малих предметів з відтінком зменшеності: *крихта — крихтина, волос — волосина, бур'я — бур'янина*. Сполучається він найчастіше з іменниками жіночого й чоловічого роду, що мають конкретне значення, рідше — з абстрактними. Суфікс **-ин(а)** в іменниках типу *кімнatina, хатина, лавчина* має невиразний відтінок здрібності. Більше того, в подібних словах однаковою мірою може проявлятися як відтінок пестливості, так і фамільярності. Пор. у тексті: «Аби мав *корівчину*, то на цій полові давала б вона не молоко, а саму сметану» (Стельмах). «Я люблю тебе, *пташино*, люблю твій спів...» (Стельмах). «Розстелив Решетняк на ній свою *шинельчину* обстрипану» (Гончар). Словник української мови¹ так тлумачить значення ряду слів цього типу: *кисетина* — блаженський кисет, *копячина* — малий або худий, слабосилий кінь, *купчина* — збільшене до *купець*. І тільки мовна ситуація, семантика вірного слова, літературна традиція вживання можуть виявити його конкретне значення.

Відтінок здрібності в іменниках жіночого роду цього типу значно підсилюється похідним складним суфіксом **-инк(а)**: *кровинка, хатинка, хустинка*. Похідні основи з цим суфіксом, крім наведених прикладів, можуть сполучатися з твірними основами якісних прик-

¹ Словник української мови, т. 4. К., «Наукова думка», 1973.

метників: *кирпатий* — *кирпатинка*, *лукавий* — *лукавинка*, *хитрий* — *хитринка*, *слабий* — *слабинка*; абстрактних іменників: *жалість* — *жалостинка*, *сміхота* — *сміхотинка*, *сміх* — *смішинка*, а також дієслів: *дряпати* — *дряпинка*, *лакомитись* — *лакоминка*. У всіх цих випадках маємо справу з новим суфіксом **-инк(а)**.

Морфологічні особливості в утвореннях із суфіксами **-ин(а)** та **-инк(а)** аналогічні. Це пояснюється початковою будовою обох суфіксів. Аналіз фактичного матеріалу показує, що поєднанням суфікса з твірною основою найчастіше викликаються морфологічні зміни в кінці твірної основи, бо саме на стику морфів відбувається їх взаємоприсотування. Розглядаючи структуру мотивованих основ, бачимо, що для словотворення з суфіксами **-ин(а)**, **-инк(а)** властиві такі морфологічні явища:

1) вільне сполучення твірної основи з суфіксом незалежно від її твердості — м'якості: *кобза* — *кобзина*, *хата* — *хатина* — *хатинка*, *крапля* — *краплина* — *краплинка*;

2) чергування **г, к, х** — **ж, ч, ш**: *сніг* — *сніжинка*, *книжка* — *книжчина*, *крихта* — *кришина*; **ц—ч**: *спідниця* — *спідничина*;

3) чергування голосних у кореневих морфах: *корова* — *корівчина*;

4) усічення твірних основ (порівняй: *копійка* — *копійчина*, *шинелька* — *шинельчина*, *хатка* — *хатчина*, *книжка* — *книжчина*, *сорочка* — *сорочина*, *стежка* — *стежина*, *крапка* — *крапинка*, *крихта* — *кришина*, хоча зустрічаються і форми *крапля* — *краплина* — *краплинка*, *крихта* — *крихтина*);

5) поява голосних: *капля* — *капельина* — *капельинка*.

Такі морфологічні явища викликають ще деякі зміни, пов'язані з твердістю — м'якістю приголосних фонем: *корова* — *корівчина* (р — р'), *крапля* — *краплина* — *краплинка* (л' — л) і т. д.

Наголос в утвореннях із суфіксами **-ин(а)**, **-инк(а)** найчастіше має своє постійне місце — на суфіксі, лише незначна частина іменників зберігає кореневий наголос: *дряпина* — *дряпинка*, *курятина* — *курятинка*, *ізіюмина* — *ізіюминка*.

Аналіз фактичного матеріалу показує, що найпродуктивнішим суфіксом в іменниках жіночого роду є суфікс **-к(а)**. За його допомогою творяться іменники того ж роду із значенням зменшеності і пестливості: *кузня* — *кузенька*, *губа* — *губка*, *дівчина* — *дівчинка*, *горошина* — *горошинка*, *цибулина* — *цибулінка*. Суфікс **-к(а)** може надавати утворенням відтінку зневаги або іронії при поєднанні з основами, значення яких не може виражати зменшеність чи пестливість, наприклад: *історійка*, *теорійка*, *сімейка*, *ідейка*, *філософійка*. «В той час ходили різні *теорійки* про героїзм, і вона [Степанида] по молодості і недосвідченості, не знала, що відповісти Безбородьку, який стояв за масовість у всьому» (Стельмах). «Товариш Лукавець, вірний собі, нарешті «видає» кілька веселих повеневих *історійок*» (Гончар).

Часто значення утворень із суфіксом **-к(а)** можна зрозуміти лише в конкретному мовному оточенні, іноді в залежності від звички.

Наприклад, у закарпатській говірці утворення з суфіксом **-к(а)** частіше, ніж у літературній мові, виражають пестливість — зменшеність. Так, формам *бабка*, *мамка* властивий відтінок пестливості, інтимності, прихильності, ніжності. Словник української мови подає їх як еквіваленти іменників *баба*, *мама*. Морфологічні зміни в похідних основах з суфіксом **-к(а)** проявляються найповніше. Пояснюється це будовою твірних, що найчастіше закінчуються на приголосні, й суфікса, який, сполучаючись з твірною основою, значно змінює її. Найчастіше ці зміни мають регресивний напрям і відбуваються в основному морфі. Серед похідних іменникових основ цього типу найбільше таких, у яких суфікс **-к(а)** вільно поєднується з кінцевим приголосним основи: *історія* — *історійка*, *завіса* — *завіска*, *диня* — *динька*, *долоня* — *долонька*. Вільне поєднання відбувається тоді, коли твірна основа має од н у кінцеву приголосну фонему, при цьому залишається без змін її твердість — м'якість. Аналогічне явище спостерігаємо і при нарощуванні суфікса **-к(а)** на основу іншомовного походження: *манжетка*, *афішка*, *арійка*, *ампулка* і т. д.

При творенні похідних основ слів із зменшувальним суфіксом **-к(а)** спостерігаються чергування:

1. **г, к, х — ж, ч, ш; ц — ч**. Це чергування визначається повною продуктивністю і регулярністю: *смуга* — *смужка*, *аптека* — *аптечка*, *муха* — *мушка*, *пшениця* — *пшеничка*. Так виникають нові аломорфи: *смуг* — *смуж*, *аптек* — *аптеч*, *мух* — *муш*, *пшениц* — *пшенич*.

2. Чергування голосних **о, е, з і** в кореневому морфі: *коса* — *кіска*, *гора* — *гірка*, *береза* — *берізка*. Такі зміни спричиняють виникнення нових різновидностей морфів: *кос* — *кіс*, *гор* — *гір*, *берез* — *беріз*. Ці явища супроводяться ще деякими фонетичними змінами. Це — чергування твердих — м'яких приголосних у коренях слів: *голова* — *голівка* (л — л'), *борода* — *борідка* (р — р'). Слід зазначити, що таке чергування не має самостійного значення, а використовується лише як додатковий засіб, що супроводжує афіксацію. Але воно здатне викликати ще деякі зміни, перш за все це стосується наголосу. Наголос в утвореннях із суфіксом **-к(а)** здебільшого нерухомий. В іменниках, утворених від непохідних твірних основ, наголос падає на кореневий склад: *клінья* — *клінька*, *бріла* — *брійлка*, *яма* — *ямка*, а від похідних основ — на той же склад, що й у твірній основі: *впадина* — *впадинка*, *господія* — *господинька*, *красуня* — *красунька*. Маємо лише незначний ряд слів, у якому відбувається переміщення наголосу із закінчення на похідну основу: *муравá* — *муравáка*, *ковбасá* — *ковбáска*, *крупá* — *крупáка*, *губá* — *губáка*, *змія* — *змійка*, *кропивá* — *кропівéка*, *висотá* — *висотéка*. При зміні приголосних **г, к, х** на **ж, ч, ш; ц** на **ч** місце наголосу не змінюється: *бібліотéка* — *бібліотéчка*, *крига* — *крійжка*, *мúха* — *мúшка*, *вúлиця* — *вúличка*. Але якщо наголошеним було закінчення, то наголос переміщається на основу: *дугá* — *дúжка*, *лускá* — *лúсочка*.

Характерним явищем при чергуванні **о**, **е** з **і** в кореневих морфах є переміщення наголосу із закінчення на корінь мотивованої основи, а точніше на **і**, що чергується з **о**, **е**: *копá* — *кіпка*, *козá* — *кізка*, *горá* — *гірка*. Виняток становлять кілька багатоскладових слів, у яких наголос падає на той же склад, що й у твірній основі: *комóра* — *комірка*, *корóва* — *корівка*, *підкóва* — *підківка*.

Суфікс **-к(а)**, сполучаючись із твірною основою, що закінчується на два-три приголосні, творить новий кореневий морф із голосними **о**, **е**, **і** — асемантичними прокладками, які допомагають усунути збіг приголосних у вивідній похідній основі: *лиштва* — *лиштовка*, *кроква* — *кроківка*, *макітра* — *макітерка*, *крихта* — *крихітка*, *іскра* — *іскорка*. На нашу думку, якоїсь закономірності у виборі голосного немає. Іноді при такому словотворенні в одному й тому ж самому слові знаходять своє виявлення різні морфологічні особливості. Напр.: *блоха* — *блішка* (чергування **х** — **ш**, **о** — **і**), *кочережка* (поява голосного **е** та чергування **г** — **ж**, зміна наголосу) тощо. Словотвірний тип із демінутивним суфіксом **-к(а)** в сучасній українській мові визначається регулярністю і продуктивністю.

За допомогою суфікса **-иц(я)** від основ іменників жіночого роду творяться іменники того ж роду із значенням інтимно-пестливого відтінку. Тип непродуктивний. Надзвичайно послідовна, витримана форма суфікса залишається незмінною незалежно від того, з якою основою сполучається цей суфікс. Пор.: *трава* — *травиця*, *земля* — *землиця*, *сестра* — *сестриця*. У похідних від іменників з наголосом на закінченні він переміщається на суфікс: *косá* — *косиця*, *вербá* — *вербіця*, а в похідних від іменників з наголосом на основі залишається без змін: *капúста* — *капúстиця*, *корóва* — *корóвиця*.

Відтінок пестливості в іменниках жіночого роду ще більше підсилюється похідним суфіксом **-ичк(а)**. Коли твірною основою є іменик із суфіксом **-иц(я)**, що виражає пестливість, суфікс **-к(а)**, приєднуючись до неї, формує своєрідний градаційний ряд із наростанням у ньому пестливого відтінку: *верба* — *вербиця* — *вербичка*, *коса* — *косиця* — *косичка*, *вода* — *водиця* — *водичка*. Наголос на тому ж місці, що й в утвореннях із суфіксом **-иц(я)**. І тільки поодинокі випадки фіксують явище, коли абстрагований суфікс **-ичк(а)** сполучається з непохідною основою: *гарба* — *гарбичка*.

Отже, суфіксам **-иц(я)**, **-ичк(а)** (останній зазнав фонетичних змін внаслідок взаємопритосовування зменшувальних суфіксальних морфів **-иц- + -к- = -ичк-**) властиве вільне поєднання з твірною основою будь-яких морфонологічних змін.

Суфікс **-к(а)**, сполучаючись із похідною основою іменників жіночого роду із суфіксом **-к(а)**, що має значення зменшеності — пестливості, творить іменники того ж роду із значенням здрібнілості, а також посиленням відтінком пестливості. Таким чином, шляхом контамінації формується похідний суфікс **-очк(а)**, фонетичний варіант — **-ечк(а)** з чергуванням на стиках суфіксальних морфів (**к** — **ч**) і асемантичними прокладками — голосними **о**, **е**, що виникли на стику оснóвного морфа з суфіксальним і відійшли до суфікса.

Суфікс **-очк(а)** наростає на твірну непохідну основу, що закінчується на твердий приголосний: *лапа — лапка — лапочка, картина — картинка — картиночка, жила — жилка — жилочка*. При поєднанні з основою на м'який приголосний або **ж, ч, ш** виникає його фонетичний варіант — суфікс **-ечк(а)**: *дуга — дужка — дужечка, смуга — смужка — смужечка*. При такому словотворенні характерне внутрікореневе чергування **о, е** з **і**: *бджола — бджілка — бджілочка, коза — кізка — кізочка*, що супроводжується пом'якшенням чи напівпом'якшенням приголосних (**ж — ж', к — к'**). На нашу думку, не слід до цієї групи слів відносити ті, в яких лише формально виділяються суфікси **-очк(а)**, **-ечк(а)**, що сформувалися внаслідок морфонологічних змін при поєднанні зменшувального суфікса **-к(а)** з кінцевим приголосним нейтральної основи: *грядка — грядочка, нитка — ниточка, сорочка — сорочечка, лійка — ліечка*. Значення таких суфіксальних формантів відмінне від попередніх. Аналогічне явище спостерігається і тоді, коли маємо справу з утвореннями, де в твірній похідній зменшувальний суфікс **-к(а)** деєтимологізувався, тобто втратив значення здрібнілості — пестливості. Напр.: *річка — річечка, книжка — книжечка, сітка — сіточка*. Це ж саме бачимо і в утвореннях, що втратили демінутивне значення у зв'язку із вживанням їх в іншій галузі: *мушка — у військовій справі, п'ятка, стрілка — у виноградарській лексиці* і т. д. Здрібнілість у таких іменниках відтворюється шляхом послідовного нарощення ще одного зменшувального суфікса **-к(а)**: *дірка — дірочка, діжка — діжечка, п'ятка — п'яточка, стрілка — стрілочка*.

Суфікси **-очк(а)**, **-ечк(а)** у ряді слів можуть виступати самостійно. Це зумовлюється тим, що демінутивні форми із суфіксом **-к(а)** зникли на певному історичному етапі. Напр.: *калина — калиночка, кума — кумочка, льоля — льолечка, краля — кралечка*. Словник Грінченка фіксує форми *кралька, кумка, калинка*. У діалектах поширені форми *льолька, кумка*. У пісні:

«Ой кумко моя, ти голубко моя, || Хто би був ти намочив [конопельки], || Коби був не я».

Внаслідок занепаду зменшувальних форм із суфіксом **-к(а)** складний похідний суфікс **-очк(а)** виділився в самостійний, за допомогою якого формуються нові утворення незалежно від форм із суфіксом **-к(а)**. Такі зменшено-пестливі іменники найчастіше утворюються від твірних основ іншомовного походження. Наприклад: *колбочка, лінзочка, ванночка, дамочка* і т. д. Наголос падає на той же склад, що й у твірній основі. Тип продуктивний.

Особливо відчутний відтінок пестливості надає словам суфікс **-оньк(а)**, фонетичний варіант **-еньк(а)**. Сполучається цей суфікс з основами іменників жіночого роду на твердий приголосний: *діврова — дівровонька, зима — зимонька, громада — громадонька*. Після м'яких приголосних та шиплячих твірної основи маємо суфікс **-еньк(а)**: *доля — доленька, воля — воленька, груша — грушенька*. Кінцеві приголосні **г, к, х** чергуються із **ж, ч, ш**: *рука — рученька, дорога — доріженька; ц — ч: пшениця — пшениченька*.

Пестливі форми з суфіксами **-оньк(а)**, **-еньк(а)** найчастіше мовляються зменшувальними формами з суфіксом **-к(а)**: *брівка* — *брівонька*, *кіска* — *кісонька*, *голівка* — *голівонька*. Утворюються такі форми і від іменників, у яких суфікс **-к(а)** має лексико-семантичне значення: *гуска* — *гусонька*, *веселка* — *веселонька*, *дружка* — *друженька*, *зірка* — *зіронька*, або в процесі розвитку суфікс **-к(а)** в яких перестав функціонувати: *калина* — *калинонька*, *доля* — *доленька*, *біда* — *бідонька*. І, нарешті, ті утворення, твірні основи яких непохідні: *мова* — *мовонька*, *вдова* — *вдовонька*, *весна* — *веснонька*, *кобза* — *кобзонька*, *досада* — *досадонька*, *зима* — *зимонька*. У ряді утворень відбувається чергування **о**, **е**, з **і**: *коса* — *кісонька*, *береза* — *берізонька*, *гора* — *гіронька* з пом'якшенням приголосних (**к** — **к'**, **р** — **р'**). Наголос падає на корінь, і в тих іменниках, де було наголошене закінчення, він переміщується на корінь. Такі пестливі форми з суфіксами **-оньк(а)** вживаються переважно в розмовній мові, утворюючи характерні стилістичні різновиди: народнопоетичний, народно-розмовний, літературно-розмовний. У фольклорних творах іменники з цими суфіксами зустрічаються не поодинокі, а цілими гніздами. Наприклад, у тексті пісні:

Ой ходила гніда *сернонька* по зеленій *дубровоньци*,
Ой носила різки-поріжки на своїй *головоньци*,
Ой шарила-ударила різками-поріжками у сосенку,
Щаслива та *сосенонька* біла, що до неї *зозуленька* *прилетіла*.

Ходила красна *дівонька* по новій *світлоньци*,
Носила рутяний *вінонько* на своїй *голдвоньци*,
Шарила-ударила рутяним *віноньком* об *столонько*, —
Нехай чує і жалує мій рідний батенько ².

Суфікси **-ця(я)**, **-ун(я)**, **-ул(я)** є непродуктивними формантами в зменшених формах іменників жіночого роду. Вони утворюють поодинокі форми найчастіше в назвах осіб за спорідненістю та своєюцтвом: *бабця*, *донця*, *мамця*, *кумця*, *доця*, *бабуня*, *мамуня*, *матуня*, *бабуся*, *мамуся*, *матуся*, *тітуся*, *мамуля*, *кумаса* та в іменах: *Славця*, *Катруся*, *Ганнуся*.

Аналіз фактичного матеріалу показує, що в українській мові є кілька морфологічних засобів, які полегшують поєднання суфіксів з основами, допомагають усувати нагромадження на морфемному стикі сполук, не властивих українській мові. Це — кілька видів морфологічних чергувань, поява асемантичних прокладок (голосних **о**, **е**, **і**), усичення твірних основ.

Чергування в межах модифікаційного словотвірного типу найчастіше відбуваються на стикі морфем (кореневого чи основного морфа з суфіксальним). Найбільш поширеним є морфологічне чергування **г**, **к**, **х** — **ж**, **ч**, **ш**; **ц** — **ч** в основному морфі перед суфіксами **-к(а)**, **-ечк(а)**, **-еньк(а)**, **-ин(а)**, **-инк(а)**, **-иц(я)**, **-ичк(а)**. Як бачимо, таке чергування викликається одними й тими ж самими початковими

² Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. К., «Наукова думка», 1974, с. 84.

фонемами суфіксів — к, е, и. У деяких суфіксальних похідних морфах наявне чергування -к- — -очк-, -к- — -еч-, -иц- — -ич- (у суфіксах -очк-, ечк-, -ичк-, що походять із -к- + -к-, -иц- + -к-).

У суфіксах чергування не на морфемному стику не зустрічаються. Тільки в кореневих морфах відбуваються чергування голосних о, е з і. Таке явище супроводжується чергуванням твердих приголосних (перед о, е) з пом'якшеними перед і у тих же кореневих морфах.

Інший морфологічний засіб, що сприяє поєднанню морфів, — це асемантичні прокладки, тобто голосні о, е, і, що з'являються в основному морфі. Така прокладка допомагає уникнути збігу кількох приголосних, нехарактерного явища для структури українського слова.

І, нарешті, останній морфологічний засіб — усичення твірних основ. Це теж один із видів, що сприяє взаємоприсотуванню морфів у вивідній основі. Усі ці засоби в словотворенні є лише допоміжними й самостійного дериваційного значення не мають. Проте їх виявлення і точна характеристика допоможуть краще пізнати закономірності українського словотворення.

Дод. І. І. ФЕКЕТА
(Ужгородський університет)

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ЖІНОК НА СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ФОНІ

Однією з особливостей слов'янських мов є те, що вони використовують для найменування жінок спеціальні назви жіночого роду. Уже в найдавніші часи для творення жіночих особових назв уживалися спеціальні, фемінізуючі, суфікси: старосл. *ученикъ* — *ученица*, давньор. *государь* — *государыни*. З розвитком мов суфіксальні назви жінок дедалі ширше входять в активний шар лексики всіх слов'янських мов, а кількість фемінізуючих суфіксів поступово збільшується. Так, у давньоруській мові для творення назв жінок уживалося 6 суфіксів: -ка, -иця, -ниця, -ьни (-иня), -овьна (-евьна), -на і суфікс-флексія -а (-'а): (*сусьдка, цьсарица, державьница, болгарыни, царевьна, княжьна, раба*). У староукраїнській мові їх було вже 8: -ка, -иця, -ниця, -иня, -овна (-евна), -на, -уха, -ля (*товаршика, молодиця, царовниця, княгиня, панна, свекруха, породьля, царевна*), а в дожовтневий період кількість фемінізуючих суфіксів збільшилась до 12. Крім згаданих, для творення назв жінок стали вживатися суфікси -чиця, -иха і -ша: *купчиця, бондариха, гетьманша*. В українській мові пожовтневої доби засвідчені й такі суфікси, як -щиця, -еса, -иса, -уля, а в окремих говорах, зокрема закарпатських, активізувався суфікс -аня: *закрійниця, принцеса, актриса, красуля, довганя*. Збільшення кількості фемінізуючих суфіксів спостерігаємо і в інших слов'янських мовах.

При уважному аналізі фемінізуючих суфіксів слов'янських мов

можна помітити, що переважна більшість із них сягає спільнослов'янської мови. До таких суфіксів належать **-ка**, **-иця**, **-ниця**, **-иня**, які й сьогодні є активними словотворчими формантами слов'янських мов: укр. *румунка*, рос. *румынка*, болг. *румьнка*, сербохорв. *румунка*, чеськ. *Rumunka*, польськ. *Rumunka*; укр. *лікарка*, болг. *лекарка*, чеськ. *líkařka*; укр. *колгоспниця*, рос. *учительница*, білоруськ. *булачница*, болг. *проводница*, сербохорв. *putnica*, кашубськ. *komornica*, словацьк. *potopnica*, чеськ. *caradejnice*, польськ. *robotnica*; укр. *німкеня*, грекуня, болг. *полякinya*, сербохорв. *полякinya*, чеськ. *Polka*, польськ. *Polka* та ін.

Що ж до продуктивності цих суфіксів, то в східнослов'янських і західнослов'янських мовах більшого поширення набули назви жінок із суфіксом **-ка**, а в південнослов'янських частіше вживається суфікс **-ниця**.

Проте слов'янські мови мають і свої специфічні фемінізуючі суфікси, які виникли вже на їх власному мовному ґрунті, або запозичені з інших мов. Так, наприклад, суфікс **-иха** використовується лише в східнослов'янських мовах: укр. *ковалиха*, рос. *портниха*, білоруськ. *ткачыха*. У західнослов'янських і південнослов'янських мовах відсутній суфікс **-ша**, що вживається в українській, російській і білоруській мовах: укр. *генеральша*, рос. *кассиша*, білоруськ. *білецерша*. Болгарська мова має специфічний фемінізуючий суфікс **-ойка**: *француз* — *французойка*, у верхньолужицькій мові є суфікс **-са**: *krawc* — *krawsa*. Наведені приклади свідчать про те, що творення жіночих особових назв у різних слов'янських мовах відбувається неоднаково, хоча якихось істотних відмінностей у системі словотвору цієї групи слів немає.

Однією з особливостей української мови, як і російської та білоруської, є те, що значна кількість чоловічих назв не має відповідників жіночого роду. У зв'язку з цим для найменування жінок, передусім за родом діяльності чи професією, використовуються чоловічі назви: *інженер*, *директор*, *доцент*, *редактор*, *фізик*, *хімік* та ін. У лінгвістичній літературі існує думка, що вживання чоловічої назви для найменування жінки зумовлене бажанням мовця наголошувати на професію особи, а не на її стать. Коли виникає необхідність підкреслювати стать особи, мова для цього використовує інші засоби: *жінка-геолог*, *дівчина-боєць*, *професор Іванова* та ін.¹

В. В. Виноградов відзначає, що слова чоловічого роду, які належать до категорії особи, виражають передусім загальне поняття про людину, її соціальну, професійну чи іншу кваліфікацію незалежно від статі. Формою чоловічого роду, на його думку, характеризується назва людини взагалі, тому назви осіб у формі чоловічого роду можуть стосуватися й жінок, якщо немає потреби акцентувати на статеву диференціацію².

¹ Див.: Виноградов В. В. Русский язык. М., 1947, с. 68, 69; Никитевич В. М. Грамматические категории в современном русском языке. М., 1963, с. 32.

² Див.: Виноградов В. В. Цит. праця с. 68.

Аналогічну думку висловлює С. П. Самійленко, який вважає, що «іменники на зразок доктор (науковий ступінь), філософ, нотаріус, біограф, інженер, інспектор, майстер, машиніст, шофер, профорг, знавець, геній за своїм значенням виходять за межі родостатевого поділу; характеризуючи особу поза приналежністю її до певної статі»³.

Вживання чоловічих назв у ролі жіночих, на думку І. К. Кучеренка, обумовлене функціональними стилями мови. Він доводить, що чоловічі назви в ролі жіночих використовуються не тому, що жінка не може виконувати таких видів робіт чи занять, як чоловік. Це пояснюється специфікою ділової мови, для якої не має значення конкретна особа-виконавець, її стать; для неї важливим є особа офіційна безвідносно до її статі⁴.

Деякі дослідники української мови вважають, що при наявності співвідносних назв жінок (*автор — авторка, дипломант — дипломантка*) назва чоловічого роду вживається для позначення осіб обох статей тоді, коли йдеться про офіційну назву звання, посади чи ознаку, що стосується всіх, хто виконує цю роль. У інших випадках для позначення жінки може використовуватися назва жіночого роду. Наприклад: «Учора ми познайомилися з молодою професоркою Київського медінституту». Але: «Як професор і керівник кафедри вона проводить величезну наукову роботу», «Моя знайома — викладачка технікуму» і «Моя знайома працює лише кілька років, але вже набула досвіду викладача»⁵.

Матеріали української періодики, зокрема художньої літератури, показують, що чоловічі назви в ролі жіночих виступають найчастіше в таких випадках: 1) у присудках типу «опанувала професію», «набула досвіду» або в конструкціях на зразок «її послали (ким), направили (ким), вона працює (ким)» та ін. Наприклад: «На наших екранах іде багато фільмів, знятих жінками, які зуміли опанувати складну мужню «нежіночу» професію *кінооператора*» («Кіно», 1967, № 4, с. 7); «Останнім разом її направили *помічником майстра* в сукальний відділ, мовляв, дисципліна там підупала» («Радянська жінка», 1967, № 7, с. 6); 2) у словосполученнях на позначення посад, почесних звань, наукових ступенів, наприклад: *старший науковий співробітник, доктор наук, заслужений діяч мистецтв, Герой Соціалістичної Праці, Герой Радянського Союзу* та ін.⁶

Коли необхідно назвати групу осіб, до якої входять чоловіки й жінки, у множині, як правило, вживається назва чоловічого роду. Наприклад: «Досвід Марії Нестерчук тепер поширений серед інших *хмелярів області*» («Визначні місця України». К., 1958, с. 203).

³ Самійленко С. П. Категорія роду.— «Українська мова і література в школі», 1965, № 10, с. 19.

⁴ Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови, ч. I. К., 1961, с. 105.

⁵ Михайликова Є. Семантичні нюанси слів.— «Українська мова і література в школі», 1967, № 9, с. 81—82.

⁶ Докладніше про це див.: Фекеґа І. I. Жіночі особові назви в українському усному літературному мовленні.— «Мовознавство», 1968, № 5, с. 72—75.

Окремі назви для позначення жінок у множині вживаються здебільшого тоді, коли виникає необхідність указати на стать. Наприклад: «З числа *кореспонденток* газети — *робітниць, наймишок* Клара Цеткін виховувала майбутніх *революціонерок*» («Радянська жінка», 1967, № 7, с. 20).

Проте усна мова в більшості випадків, коли йдеться про жінок, прагне використати окремі жіночі назви. Наприклад: «Она с'я вувчила за *дóкторку*» (с. Тур'я Ремета Перечинського району); «Прислали нову *агронóмишу*»; «Гáлька прац'ує *врачихойу* вже другий рік»⁷.

Тенденція називати жінок чоловічими назвами в російській літературній мові вперше виникає в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття. На думку Н. А. Янко-Триницької, що нову тенденцію породила боротьба за рівноправність жінки з чоловіком. У пожовтневий період особливо активно вживаються чоловічі назви для позначення професій жінок⁸.

Однак використання чоловічих назв у ролі жіночих і в російській мові пов'язане з певними труднощами. М. А. Мещерський указує на те, що утворення паралельних співвідносних назв чоловічого і жіночого роду типу *учитель* — *учителька* в російській мові не завжди можливі, бо окремі з них закріпилися за семантикою сімейних відносин (*інженериша, бригадириша*), тобто позначають жінок за професією чоловіка, інші набули немилозвучних емоційно-експресивних відтінків (*счетоводка, врачаха*), або розвинули нове, неспіввідносне значення (*мастерица, машинистка*)⁹.

Аналогічно висловлюється з цього приводу дослідник російської мови І. Ф. Протченко. Він звертає увагу на те, що в багатьох випадках від чоловічих назв можна б утворити співвідносні назви жіночого роду, але вони виявилися б немилозвучними. Так, наприклад, суфікс *-ка* міг би бути придатним для творення жіночих відповідників від іменників *технолог, гідролог, металург* і под., оскільки саме цей суфікс може з'єднуватися з безсуфіксними назвами чоловічого роду. Але тоді утворилися б дивні назви (в перших двох словах — з другою частиною *-ложка*). Щодо слів *металург, хірург, драматург, профорг, комсорг* і под., на думку І. Ф. Протченка, спроба зробити такий «експеримент» натрапляє на незручність вимовного характеру. У зв'язку з цим такі назви чоловічого роду в російській літературній мові використовуються і для позначення жінок¹⁰.

⁷ П е л и х Г. Ф. До характеристики іменникових суфіксів на означення осіб жіночого роду за професією в українських говірках Одеської області.— Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю Одеського університету. Одеса, 1965, с. 41—42.

⁸ Я н к о - Т р и н и ц к а я Н. А. Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода.— Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966, с. 209.

⁹ М е щ е р с к и й Н. А. Развитие русского языка в советский период.— «Знание», Л., 1967, с. 30.

¹⁰ П р о т ч е н к о И. Ф. О родовой соотносительности названий лиц.— Развитие грамматики и лексики современного русского языка. М., 1964, с. 124.

Вживання чоловічих назв у ролі жіночих властиве і польській мові. На відміну від української і російської мов, використання чоловічих назв у ролі жіночих має свою специфіку. Воно більш обмежене і пов'язане передусім із семантичними особливостями цих слів. Так, наприклад, назви осіб за родом діяльності і професією, а також титули, які вважаються суспільно «вищими», вживаються в формі чоловічого роду частіше, ніж назви професій і титулів «нижчих», менш офіційних. Наприклад: *pani doktor, pani profesor, ale konduktorka*. А. Богуславський висловлює цікаву думку про те, що в польській мові співвідносна назва *agronomka* позначає жінку — агронома нижчої кваліфікації¹¹.

Проте в західнослов'янських і південнослов'янських мовах спеціальні назви для найменування жінок використовуються, як правило, і при відсутності диференціації на професії. Свідченням цього є те, що словники цих мов широко фіксуються назви найрізноманітніших професій і спеціальностей жінок, що активно вживаються як у писемній, так і в усній мовах. Наприклад: болг. *агентка, агрономка, бригадирка, виртуозка, инженерка, композиторка*; сербохорв. *директорка, кондукторка, министарка*; кашуб. *admiratororka, instruktorka*; польськ. *adwokatkа, doktorka, matematyczka*; словацьк. *doktorka, inžinierka, ministerka, redaktorka*; чеськ. *brygadyrka, docentka, konduktorka, profesorka*; в луж. *agronomka, inzenjerka*; н. луж. *dochtorka, reur*; словечьк. *doktorka, profesorka* та ін.

Для уникнення громіздкого збігу приголосних при творенні жіночих назв від чоловічих *mistr, ministr* чеська мова використовує суфікс *-yně-* (пор. *mistrině, ministrině*). Подібне явище спостерігаємо в польській мові (пор. *mistrz — mistrzyni*). Щоб уникнути чергування приголосних *g — ž* при творенні жіночих назв від чоловічих на *-log*, польська мова вдається до інших засобів. Так, поряд із чоловічою назвою *archeolog* словники наводять семантичний дублет *archeologist*, від якого утворює жіночу назву *archeologistka*.

В окремих слов'янських мовах нормативними є, наприклад, жіночі утворення з суфіксами *-ка, -ічка* від чоловічих назв на *-rg, -tr, -log* (пор. словацьк. *dramaturgička, geologička, filolodička*).

В українській, як і в інших східнослов'янських мовах, також є тенденція до утворення спеціальних назв для найменування жінок. За останнє десятиліття лише в художній літературі та періодичній пресі зафіксовано понад 200 жіночих особових назв, не зафіксованих шеститомним українсько-російським словником АН УРСР (т. I—VI, 1953—1963). Наведемо кілька прикладів: *лауреатка* («Вітчизна», 1965, № 5, с. 220), *літераторка* («Вітчизна», 1963, № 12, с. 186), *виноградарка* («Радянська жінка», 1967, № 12, с. 15), *дегустаторка* («Радянська жінка», 1967, № 2, с. 20), *бензорізальниця* («Радянська Україна», 13.VIII 1966), *електромонтажниця* («Радянська Україна», 8.I 1966), *обліковиця* («Кіно», 1971, № 3, с. 4) та ін.

¹¹ Boguslawski A. O oznaczaniu kobiet nazwami mensoimi w ięzyku rosijskim.—«Kwartalnik instytutu Polsko-Radzieckiego 1954», № 4, с. 105—128.

Словник української мови АН УРСР (т. I—V, 1970—1974) наводить ряд назв жінок, що досі зустрічалися переважно в художній літературі та періодичній пресі, але словниками не фіксувалися, наприклад: *абітурієнтка, адміністраторка, адресатка, апаратниця, бавовнярка, бригадирка, бусурманка, комплектувальниця, композиторка, конспіраторка, лауреатка, лейбористка, металъниця, мулярка* та ін.

Практика показує, що навіть найновіші словники не встигають фіксувати усіх спеціальних назв жінок, що з'являються в мові внаслідок бурхливого розвитку науки, техніки й культури. Такими, наприклад, є: *джгутівниця, заточниця, ізолювальниця*, яких в реєстрі «Словника української мови» немає (див. «Радянська жінка», 1975, № 3, с. 3, 5, 16).

Жіночі особові назви, їх творення і вживання дедалі ширше привертають увагу дослідників слов'янських мов. У посібниках і наукових розвідках їм відводиться окреме місце. Так, у підручниках та посібниках із чеської мови вже ustalився спеціальний термін для таких фемінізуючих утворень «*jména přechýlená*»¹². А в колективній праці із словотвору чеської мови «*Tvoření slov v češtině*» назви жінок розглядаються як слова окремого розряду¹³.

Отже, назви осіб жіночої статі являють собою активний шар лексики всіх слов'янських мов і широко використовуються як у писемній мові, так і в усному побутовому мовленні. Вживання чоловічих назв у ролі жіночих характерне передусім для писемної мови, зокрема для її ділового стилю, як в українській мові, так і в інших слов'янських.

¹² F. T r a v n í č e k. Mluvnice spisovné čestiny. Praha, 1951, с. 251.

¹³ F. D a n e š, M. D o k u l í l, J. K u c h á ř. Tvoření slov v čestine. Praha, 1967, с. 536—565.

Доц. Я. В. ЯНУШ
(Ровенський педінститут)

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ СИНТАКСИЧНИХ ЗАСОБІВ У МОВІ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ

(На матеріалі п'єс О. Є. Корнійчука)

Синтаксичні засоби поряд з лексичними одиницями, словотворчими елементами в художньому творі можуть виконувати важливі стилістичні функції. Синтаксис для стилістики має виняткове значення, яке насамперед визначається тим, що речення є основною одиницею мови, а, по-друге, тим, що речення в українській мові відзначається великою різноманітністю своєї структури. Саме синтаксичною будовою висловлювання, як зазначає І. Г. Чередниченко, обумовлюється вживання тих чи інших стилістичних засобів; самі синтаксичні одиниці, конструкції та засоби їх вираження мають багато різновидів і паралелей, що створює широкі можливості для стилістичного добору, зважаючи на конкретну ситуацію, умови мовлення, доцільність використання тих чи інших засобів і т. ін.¹

Роль синтаксичних засобів особливо зростає в драматичному творі, який виразно виділяється серед інших жанрів художньої літератури тим, що в ньому словесний матеріал розрахований на слухове сприймання, супроводжується мімікою, жестами, інтонацією, музикою, паузами, світловими ефектами тощо і поєднується з ними, лишаючись, проте, вирішальним засобом створення сценічних образів. Оскільки в п'єсі використовується переважно діалогічна, рідше монологічна форма мовлення, у мові дійових осіб, як правило, переважають синтаксичні риси живої розмовної мови з властивими їй інтонаціями. Найповніше ці риси виявляються в діалозі. Л. В. Щерба, вивчаючи живу розмовну мову, дійшов висновку, що справжнє своє буття мова виявляє лише в діалозі. В діалозі куються нові слова, форми і звороти, до діалога насамперед прикладається все те, що говорить про дію різних психологічних і фізіологічних факторів, які змінюють мову, і людина, що хоче вивчити ці фактори, і повинна звернутися до цієї форми виявлення мови².

Зважаючи на те, що питання про стилістичні функції синтаксичних засобів у драматичному творі дуже об'ємне, зупинимося лише

¹ Див.: Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. К., «Радянська школа», 1961, с. 330.

² Див.: Щерба Л. В. Восточнолужицкое наречие. Приложение. Тексты, т. 1. Пг., 1915, с. 4.

на стилістичних настановах, з якими використовує в своїх п'єсах синтаксичні засоби, властиві розмовно-побутовому мовленню, видатний український драматург О. Є. Корнійчук.

Відзначимо, що синтаксис п'єс О. Є. Корнійчука — це не копія синтаксису розмовно-побутової мови, а творче і осмислене використання його залежно від конкретної мовної ситуації, від теми та ідеї твору, від характеру персонажа і мети, яку ставить перед собою автор. Тому різні структури розмовно-побутового мовлення у різних п'єсах і в мові різних персонажів О. Є. Корнійчука використовувались неоднаково. Саме у використанні різних, властивих усному розмовно-побутовому мовленню, синтаксичних структур з певними стилістичними настановами виявилася творча індивідуальність драматурга.

Найбільшою різноманітністю щодо стилістичних функцій у п'єсах О. Корнійчука відзначаються обірвані та еліптичні речення*, сферою вживання яких є розмовно-побутове мовлення. Вони сприяють тісному взаємозв'язку реплік персонажів, бо кожна наступна репліка певною мірою доповнює попередню. Причому, значну роль при цьому виконують паузи, жести, міміка, обставини розмови, що доповнюють недоговорене. По-друге, в обірваних реченнях обов'язково щось недоговорюється. Недоговорювання, або умовчання, є однією з стилістичних фігур, використовуваних драматургом для створення потрібного підтексту. Внаслідок навмисного недоговорювання персонажем думки виникає відчуття обірваності вислову і разом з тим натяку на замовчуваний факт. Цю властивість обірваних речень О. Корнійчук зумів відтворити в своїх п'єсах дуже широко і майстерно. Ось як, наприклад, драматург використовує обірвані речення для побудови діалогів і створення потрібного підтексту у п'єсі «Правда»: Тарас. Скажу, усе скажу... І коли воно, Кузьмо, народ робочий почне... Кузьма. Мабуть, скоро...³; Басов. Солдати свободи. Ми вийшли зустрічати першого міністра, але найбільша радість для нас, що ми зустріли вас, воїнів свободи... Вас, що кров'ю своєю... І-ий солдат. Доволі. Голоси. Чули... Чули... Басов. Солдати, герої... Голоси. Долой... Чули... Долой... (II, 21).

О. Корнійчук здебільшого вводить широковживані в розмовно-побутовому мовленні обірвані речення у репліки дійових осіб у моменти нервового напруження, як вияв великого душевного збудження, хвилювання, коли людина неспроможна мислити і висловлюватись логічно. Ось кілька прикладів з різних п'єс драматурга: Марина. Не можу... Це хвилинка — і я закричу на всю площу... на все село... Нічого ти не зрозумів... Нічого... (II, 21); Ліда. Ні... ні... Тихше, Платоне. (Пауза). Платоне, я... ви... ви зруйнували мій

* Під обірваними розуміємо такі структури, в яких думка умисне перервана, а під еліптичними — такі, в яких пропущений якийсь член речення.

³ Тут і далі цитуємо за виданням: Корнійчук О. Є. Твори в 5-ти томах. К., «Дніпро», 1966—1967, т. II, с. 29. Далі у дужках римськими цифрами позначаємо том, арабськими — сторінку, при потребі подаємо назву твору.

проект. Ви відитовхнули Аркадія... Я хотіла вам... (I, 120). Саме обірвані речення, доречно введені у репліки персонажів, дають можливість драматургові передати душевний і фізичний стан дійової особи, показати її збентеженість, схвильованість, обурення і т. ін. З такою метою О. Корнійчук вводить обірвані речення у мовні партії персонажів п'єс комедійного і трагедійного жанру, напр.: Галушка. *Що? Ой... Ой... Держіть мене... Усе хитається. Не може бути... Ні... Не жартуйте...* (II, 215, «В степах України»). Обірвані речення вводяться в мову персонажа і тоді, коли він внаслідок великої схвильованості не знаходить слів для висловлення однієї думки і переходить до іншої, напр.: Наташа. *Обидно, Тарасе, коли б офіцери, а то прості солдати волокли мене, прості, такі, як ви, Тарасе... Тому так...* (IV, 134); Вероніка. *Ти ніколи мені не вірив. Ніколи... Тому наше життя...* (IV, 185); Терентій Йосипович. *Ось тут коли б три слова додати, і... і все було б... Я тоді зразу підпишу* (I, 115). Для того, щоб правдиво відтворити в своїх п'єсах жваві, невимушені, стислі діалоги, характерні для розмовно-побутового мовлення, О. Корнійчук вводить у репліки персонажів обірвані речення, поява яких викликана зовнішніми причинами, скажімо, несподіваним приходом когось або небажанням співрозмовника вислухати думку до кінця. Напр.: Гаврило. *Скажи їй, Марто... Марта (перебиває). Скажу, скажу. Ходім, Гаю в хату.* (III, 145); Мак. *А нерви у вас, Родіоне, уже той...* Родіон. *Мовчи!* (IV, 96). Василина. *Вірю, вірю тобі.* (Обняла його). *Але боюсь, мій голубе ясний...* (Чути голоси). Верба. *Сюди ідуть. Допоможи мені, Василю.* (III, 242). Розширюючи стилістичні функції обірваних речень, О. Корнійчук вдало використовує їх для індивідуалізації мови персонажа. Так, значна кількість обірваних структур у мові Оксани дає можливість драматургу показати її рішучий, стрімкий характер, підкреслити манеру мислення. Напр.: Оксана (услід) *Гайдаю!*.. (Велика пауза). *Пішов...* (Схвильовано) *Які слова... слова які знайти для тебе... Гайдаю... Гайдаю... Ні. Пізно. Вогонь біля динаміту... Силою треба гасити його... Ставити крапку. А якщо ні... то знищити* (I, 55).

Не менш широко використовуються в мові п'єс О. Корнійчука речення еліптичні, які є теж однією з ознак синтаксису розмовно-побутової мови. Еліптичні речення — це ті стилістичні фігури, в яких максимально виявляється творча індивідуальність драматурга, його майстерність і винахідливість у створенні нових комбінацій складників у висловах персонажів, у свідомому і глибокому осмисленні синтаксичного матеріалу живої розмовної мови. Еліптичні речення в п'єсах О. Корнійчука виступають одним з неодмінних компонентів жвавих, емоційно-насичених діалогів, напр.: Орел... *Надогов приїхали?* Майя. *На тиждень. Скоро повертаємось.* Орел. *Чому?* Майя. *Батькові треба бути в місті.* Орел. *А мамі?* Майя. *Теж.* Орел. *А вам?* Майя. *Я могла б, але...* Орел. *Ясно!*.. (IV, 135).

Широко представлені в п'єсах О. Корнійчука еліптичні речення,

які доповнюються за рахунок попереднього мовлення. Особливо наочно це виявляється в питаннях-відповідях, коли мова однієї дійової особи синтаксично «зрощується» з мовою іншої. Причому синтаксичний зв'язок реплік дійових осіб підкреслюється прийомом повтору найбільш вагомого в семантичному відношенні слова з репліки попереднього персонажа або прийомом перепитування, коли на початку відповіді в питальній формі повторюється те слово, на яке падає логічний наголос. Напр.: Тарас. *Кончив?* Солдат. *Кого кончив?* Тарас. *Іх благородіє* (II, 23); Батура. *Хороший голос.* Вітровий. *Хороший. Це Надія співає.* Батура. *Надія? До тебе в гості іде* (III, 229). Пожвавляють діалоги, сприяють створенню особливо загостреної ситуації такі, властиві усному розмовно-побутовому мовленню обірвані та еліптичні речення, що безпосередньо продовжуються в репліці наступного персонажа, нерідко в іншому смислово-мовному плані. Напр.: Магдалина (підходить до Вероніки, тихо вдаючи хвилювання). *Тільки для тебе...* Вероніка. *Ти забула сльози пустити.* Магдалина. *О... Яка ти жорстока* (IV, 202).

З різними стилістичними настановами використовуються в п'єсах О. Корнійчука о д н о с к л а д н і речення, сферою вживання яких здебільшого є теж розмовно-побутова мова. Таких речень більше в діалогах, менше в монологах. Односкладні речення, введені в репліки персонажів з урахуванням певної мовної ситуації, а також того, в мові якого персонажа вони виступають і з якою метою вживаються, дають можливість авторові не лише надати висловленню дійової особи бажаного відтінку, а й створити максимально лаконічні, стислі, позбавлені зайвих деталей діалоги. Напр.: Платон. *Прекрасна виучка.* Ліда. *Це хамство! Свавілья! Платон. Дякую.* Ліда. *Прошу.* (I, 104). Особливо широко використовуються в мові персонажів б е з о с о б о в і т а і н ф і н і т и в н і речення. Інфінітивні речення, яким властива особливо категоричність тверджень, у втрах О. Корнійчука виконують і важливі характеристичні функції. В п'єсах на різні теми вони використовуються неоднаково. Це свідчить про дбайливий добір драматургом необхідних у кожній конкретній ситуації синтаксичних засобів. Так, особливо багато їх у п'єсі «Загибель ескадри», що зумовлене темою твору; напр.: Бухта. *Слухать команду. Узять швабри, шланги.* (I, 30); Командир флагмана. *Сісти тут.* Кобза. *Єсть сісти тут.* (I, 40). З метою підвищити емоційну насиченість діалогів, їхню драматичну напруженість, а також, щоб надати їм народно-розмовного колориту, драматург вводить у репліки персонажів поряд з обірваними, еліптичними структурами багато вигуків і часток, якими нерідко починаються репліки персонажів. Напр.: Часник. *Е, ні. Наробив, насмішив, на... на... мавш щастя...* (II, 217); Бочкарьова. *Фу... Як ти мене налякав. Як серце б'ється... Чуєш, чуєш?.. Ох... Ох!..* (I, 100); Прокіп. *Оце, мабуть, того ти такиї і виріс* (III, 75). Розширюючи стилістичні функції вигуків, О. Корнійчук майстерно використовує їх як оцінно-характеристичний засіб, з одного боку, і як засіб створення гумористичного ефекту — з другого. Саме за допомогою влучно дібраних

вигуків йому вдалося створити у своїх п'єсах ряд цікавих комічних сцен і ситуацій, напр.: Остап. *А мій Часник ого-го... голова...* Тарас. *А мій голова Галушка ого-го... го-го...* Остап. *Ні... Часник — це голова ого-го-го, на весь район ого-го-го...* («В степах України», II, 183).

Чимало місця в репліках персонажів у п'єсах драматурга займають структури з початковими словами (сполучниками, сполучними словами й частками) то, та, і й, а, ну, от, ото, оце, так та ін. Вживані лише в розмовно-побутовому мовленні, вміло використані драматургом, вони надають мові персонажів властивої живій розмовній мові безпосередності, невимушеності, різних експресивних відтінків, що значно посилює емоційну насиченість реплік дійових осіб і часто забезпечує зв'язність висловлень персонажів у драматичних діалогах. Напр.: 1-й літун. *Та от ходимо три дні* (I, 329); Палажка. *От тут, хіба не чуєш, приклади вухо* (II, 184); Прокіп. *Ну що ж, добре, Зіно* (III, 67); Зуб. *Ну-ну, ти полегше, теж захисник знайшовся* (I, 236).

У п'єсах О. Корнійчука в різних синтаксичних структурах часто вживаються повтори слів і словосполучень, які є однією із специфічних ознак синтаксису розмовно-діалогічної мови. Серед наявних у мові п'єс О. Корнійчука повторів слів, рідше словосполучень і речень, розрізняємо: 1) повтори, що мають місце в репліці або монологічному висловленні одного персонажа, і 2) так звані репліки-повтори, які вживаються лише в діалогічній мові і є повним або частковим повторенням репліки попереднього персонажа. Обидва типи повторів широко вживаються в усному розмовно-побутовому мовленні. Найбільше в мові п'єс О. Корнійчука повторів слів, які стоять безпосередньо одне за одним. Це так звані контактні повтори. Саме вони, як і дистантні повтори, дають можливість драматургу правдиво відтворити вільну, невимушену манеру викладу думок, властиву усному розмовно-побутовому мовленню, одночасно акцентуючи увагу на повторюваному слові. Напр.: Марфа. *Давненько, давненько не показувались...* (II, 30). Майя. *Вчи, Васю, вчи. Помаленьку, помаленьку — і вивчиш* (I, 98). Повтор у п'єсах О. Корнійчука є засобом посилення семантичної виразності слів, напр.: Тарас. *Грайте ж, музики, бийте, дзвони, дужче бийте!.. Горіть, пани, горіть швидше, горіть, — тепер ніхто вже не загасить!..* (II, 23). Досить широко представлений у мові п'єс О. Корнійчука другий тип повторів, а саме: репліки-повтори, які є специфічною ознакою лише діалогічної мови. Серед них виділяються такі, що є частковим або повним повторенням попередньої репліки. Це сприяє синтаксичному зв'язку реплік персонажів, їх смисловій єдності. Напр.: Кузьма. *Знаю... з фронту втік.* Тарас. *Утік. Кажали землю дадуть, свободу* (II, 18). Вероніка. *Льоню, чому не відповідав на мої листи?* Леонід. *Чому? Тому...* (IV, 185); Вітровий. *Ви ніби на когось чекаєте?* Надія. *А на кого мені чекати?* (III, 231). Така манера відповідати властива усному мовленню.

Відомо, що розмовно-діалогічна мова відзначається особливою

емоційною насиченістю. Цю характерну рису її О. Корнійчук у своїх п'єсах зумів відтворити, поєднуючи або чергуючи репліки-повтори ствердного і питального характеру. В таких діалогах вони мають різну інтонацію, серед них особливе навантаження несуть на собі репліки-повтори з елементами перепитування. Розширюючи стилістичні функції реплік-повторів, драматург майстерно використовує їх для створення гумористичного ефекту. Вміле варіювання ними допомагає письменнику створити комедійні сцени, напр.: Мак. *Карасі в сметані... Маринована шинка, запечена в тісті — а-ля Параска...* Родіон. *Параска в тісті? Ти що...* (IV, 99); Палажка. *Коли б не твій Галушка. Параска. Що?! В усьому винен твій Часник. Палажка. Що?! І ти наслідюєшся таке говориш? Ти знаєш, хто твій Галушка? Параска. Хто? Палажка. Елемент. Параска. Це що ж таке? Палажка. І ти теж елемент!* (II, 208).

Важливу роль у побудові драматичних діалогів у п'єсах О. Корнійчука відіграють речення з питальною і окличною інтонацією. Чергуючись у драматичних діалогах, вони дають можливість авторів створити справді життєві ситуації й надати діалогові особливої жвавості. Напр.: Галушка. *Що? Ах ти ж!* (іде до нього. До міліціонера). *Веди його і скажи прокурору, що він єсть спекулянт і що Галушка... що... Галушка... Та чого ти стоїш, хіба не бачиш, що я в повному розстройстві?..* (II, 213); Часник (голосно). *Скажи, Палажко, хіба може бути галушка без часника? Палажка. Може, але вона тоді не галушка. Часник. А що? (Палажка підсміхається). Що? Та кажи... Галушка. Ну, ну... що... Палажка. Глєвтяк!* (II, 174).

О. Корнійчук вміло поєднує питальні, окличні та розповідні структури, що надає діалогу динамізму і одночасно створює стилі, небагатослівні, лаконічні вислови. Напр.: Аркадій. *Ви співаєте?* Оля. *Граю.* Аркадій. *Рояль?* Оля. *Скрипка.* Аркадій. *Сподіваюсь, що дістану квиток на ваш концерт?* Оля. *Навряд... Все продано* (IV, 202); Ліда. *... Скажіть, а що це у вас?.. Це ж... Платон. Звичайна скрипка.* Ліда. *Скрипка у хірурга! У вас хтось грає?* Платон. *Так.* Ліда. *хто?* Платон. *Я.* Ліда. *Ви?!* (I, 91).

Вдало поєднуючи синтаксичні засоби (повтори слів, еліптичні й обірвані речення і т. ін., сферою вживання яких здебільшого є усна розмовно-побутова мова) з різними видами інтонації, драматург у мові персонажів своїх п'єс зумів яскраво відобразити синтаксичні риси сучасного усного розмовно-побутового мовлення, давши прекрасні зразки їх творчого застосування.

ВЖИВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ ТА ОБСТАВИННИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ НАДФРАЗНИХ ЄДНОСТЕЙ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ М. КОЦЮБІНСЬКОГО

В числі різноманітних засобів пов'язання складових частин надфразних єдностей у мові творів М. Коцюбинського помітне місце займає вживання прислівників та обставинних словосполучень, що складаються з двох прислівників чи іменника з прийменником.

Характерною рисою прислівників, як відомо, є те, що вони (на відміну від сполучників) мають чітко виражене лексичне значення. Через те прислівники, пов'язуючи між собою окремі речення, відіграють певну роль у вираженні смислу поєднаних речень. Виступають такі обставинні слова чи словосполучення на початку речення і, маючи безпосередній зв'язок з попереднім контекстом, сприяють рухові розповіді. Повторним вживанням названих груп слів досягається певний синтаксичний паралелізм, міцне поєднання компонентів складної сполуки¹.

Прислівники і словосполучення, які виступають у ролі обставин часу, виявляються ефективним надфразноєднальним засобом у контекстах, що мають характер авторської розповіді, авторського повідомлення. Так, наприклад, за допомогою прислівників часу «досі», «тоді», «тепер», «часом», а також прислівника місця «там» і обставинного словосполучення «з кутка» створюється письменником надфразна єдність на початку оповідання «Що записано в книгу життя»: «Мусила баба злазити з печі: онука заслабла і потребувала тепла. А що не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба долі. І син і невістка наче не бачили того. Там вона і лишилась.

З кутка, між дверима і мисником, де на долівці вона лежала — стара, забута смертю мати, — все видавалось чудним. Досі вона роками валялась на печі і звикла дивитись з гори в долину. Тоді синові діти здавались дрібними, сліпнуче око все спочивало на білявих головках, або ловило сердиті, прибиті нуждою обличчя невістки і сина, коли проплявали повз неї од дверей до печі. І вже з-за коми-на чулось, як бубоніли їх голоси.

¹ Див.: Поспелов Н. С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке.— «Ученые записки МГУ». Труды кафедры русского языка. Книга вторая, 1948, с. 37; Фигуровский И. А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы. М., 1961, с. 47; Чередиченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. К., 1962, с. 490; Контекстуальні зв'язки між реченнями в сучасній українській мові. У зб.: Проблеми синтаксису. Вид-во Львівського університету. 1963, с. 38-39; Ахманова О. С., Драздаускас А. А. і др. Синтаксис как диалектическое единство коллигации и коллокации. Изд-во Московского университета, 1969, с. 121; Сердобинцев Н. Я. Синтаксис языка и композиция произведения.— «Исследования и статьи по русскому языку». Волгоград, 1967, с. 113-114.

Тепер все виросло зразу. Діти, що спинались над нею до мисника і обсипали кришками з хліба та всяким сміттям, синові чоботи, старі, намерзлі, важкі, як гори, і босі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали весь світ. *Тепер* вона бачила в печі в'юнкий вогонь, що паливо жер, а все ж вмирав з голоду, чорні кутки попід лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали зогнилою вогкістю. *Часом*, коли одчинялися двері, стовп білої пари, на яке туман, стелився по долівці, закриваючи все, і здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах...»²

У контекстах — описах пейзажів та інтер'єрів — ефективним граматичним засобом створення надфразних єдностей у прозі М. Коцюбинського виявляється також вживання прислівників та обставинних словосполучень різних семантичних груп, зокрема прислівників місця, які за своєю сутністю служать засобом якісно-обставинної характеристики дій, станів, предметів, явищ оточуючої дійсності.

Яскравою ілюстрацією може бути опис картини природи на початку нарису «В путях шайтана», де поступове розгортання панорами, що відкривається перед Емене, здійснюється внаслідок приєднання окремих речень за допомогою прислівників і обставинних словосполучень «ще нижче», «далі», «з правого боку». Приєднані речення, що починаються згаданими словами (словосполученнями), вносять щось нове в опис, а самі обставинні слова виконують роль своєрідних скріп, які виступають «опорними пунктами» надфразної єдності. Створенням сполуки такого типу досягається просторова локалізація, панорамність, об'ємність зображення: «Емене поклатла голову на долоні, уперлась ліктями в коліна і дивилась.

Перед нею, мало не з-під ніг, збігали вниз по кам'яних горбах плантації тютюну й винограду. Рівні лінії кущів виглядали, немов зелені рядки величезної книги, розгорненої до читання; плями тютюну зеленіли на тлі сірого каміння, як здорові лишаї.

Ще нижче, по піскуватій лінії берега, серед тинистих садків, біліли розкішні вілли «гуярів» з рядками чорних струнких кипарисів.

А далі було море.

Блакитне, сліпучо-блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і, делікатними тонами зливаючись з далеким небосклоном, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить...

З правого боку горбатаю тінню ліг у море Аю-Даг і, мов спраглий у спеку звір, припав до води (II, 7)».

Наведений вище опис картини природи — один із засобів соціально-психологічного вмотивування поведінки героїні твору.

Дещо подібне маємо і в оповіданні «Дебют». Тут в описі картини пізньої осені організуючим надфразну єдність фактором виступає повторне вживання обставинних слів «потому», «в покорі» та

² Коцюбинський М. Твори в шести томах. Т. III. К., Вид-во АН УРСР, 1961, с. 105. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи том і сторінку після цитати.

одноразове вживання словосполучення «ще далі»: «І так минав час. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою і легшою. Жадна земля випила за літо сонце, і воно стало бліде, анемічне. А земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чапа сонця стала порожня. Вже блакитний шовк неба покритися мереживом чорних гіллячок, наче ажурною мантильєю. *Потому* почалися дощі і вітри. Природа довго боролась, шуміла, протестувала і не хотіла скоритись. А таки мусила. *В покорі* нижче спустилось сіре та обважніле небо і придумало дахи домів у містечку та вершечки дерев. *В покорі* приліпився до землі мокрий зруділий лист або жалко тріпався між чорних галузок. Далина дивилась з-поміж дерев помутнілим оком. *В покорі* плазували дорогами, немов сірі вужі, блискучі болотяні колії. *Ще далі* — лице неба стало суворим, його уста дихнули холодом. І побігли по стежках перед лицем вітру скручені листя, наче купа мишей. *Потому* несподівано зразу труснуло снігом, і земля здавалась аркушем паперу, на яким дитина пробувала фарби — зелені, руді і сірі» (II, 299).

Надфразні єдності, організовані за допомогою вживання різних семантичних груп прислівників та обставинних словосполучень, використовують у своїх творах Панас Мирний, І. Франко, І. С. Нечуй-Левицький.

Для зіставлення наведемо монументальну надфразну єдність, що нею починається повість І. С. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»: «Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раствавиця. *Серед долини* зеленіють розкішні густі та високі верби, *там* ніби потонуло в вербах село Вербівка. *Між вербами* дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. *Подекуди* з-поміж верб та садків вирінають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раствавиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, неодгороджені типами. Один город одділяється от другого тільки рядком верб або межами. *Понад самим берегом* в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. *Подекуди* по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, наче топольки. *Між* м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раствавиця, наче передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. *А там далі* вона повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. *Он* верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. *Скрізь по обидва боки Раствавиці* на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались

та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишніжки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раствавиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби: то стоять рівною стіною, то збилися ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборокою.

На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплисті верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раствавиця знов повилась між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось»³.

Приєм організації надфразних єдностей за допомогою прислівників та обставинних слів у контекстах — описах картин природи, безсумнівно, запозичений М. Коцюбинським у І. С. Нечуя-Левицького. При формальній подібності такі конструкції у М. Коцюбинського характеризуються різко відмінною функцією від функції у І. С. Нечуя-Левицького. Якщо в останнього (як і у ранніх творах М. Коцюбинського) змалювання картин природи відіграє роль своєрідного фону, на якому розгортаються події, і становить своєрідний «додаток» до твору, то в М. Коцюбинського подібні структури виконують далеко складніше завдання. У творах, написаних у 900-ті роки, пейзаж відіграє «різноманітну ідейно-композиційну функцію».

В одних випадках за допомогою пейзажу відтворюються типові обставини, які породжують життєвий конфлікт або в яких конкретно виявляється поведінка чи вдача героя. В інших — пейзаж є рушійною силою внутрішнього чи зовнішнього конфлікту. Змалювання картин природи письменник використовує для розв'язання складних соціальних проблем. У контрастних краєвидах художник уособлює протидіючі суспільні сили, дає оцінку життєвим явищам.

Суб'єктивний пейзаж у творах М. Коцюбинського — прийом художньої типізації. За його допомогою розкривається найсуттєвіше, загальне в персонажі або його індивідуальне обличчя, чи виявляється різносторонньо внутрішня сутність героя.

З цього погляду характерними є твори «В пугах шайтана» (т. II, с. 11—12); «Лялечка» (т. II, с. 32—33); «У грішний світ» (т. II, с. 154, 156—157, 158—159); «Під мінаретами» (т. II, с. 168—169); «Fata morgana» (т. III, с. 7); «Сон» (т. III, с. 137) та ін.

Так, зокрема, пейзажний опис на початку твору «Fata morgana» письменник вводить для характеристики соціального становища

³ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах. Том третій. К., «Наукова думка», 1965, с. 34—35.

Андрія Волика і подібних до нього сільських бідняків: «Андрій підійшов до хати. Крива, похилена хатинка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, із забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалася чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, від воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття і грузу, необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння» (ІІІ, 10).

З подібною метою використовує надфразні єдності, організовані за допомогою прислівників та обставинних словосполучень, і Панас Мирний. Для зіставлення наведемо надфразну єдність — опис садиби Чіпки («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»): «Ось незабаром і Піски. *На самому краї села*, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. *З-за хатки* виглядали невеликі хлівці, повіточки; *трохи далі* — тік; *за током* - огород; *а все кругом* обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, видно, біля неї ходили хазяїські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані, хрещаті»⁴.

Як бачимо, використовують цей прийом опосередкованої характеристики автори неоднаково. Опис садиби Чіпки доповнюється авторським коментуванням. У М. Коцюбинського ж садиба Воликів змальована так чітко, яскраво, такими виразними рисами, що авторські коментування, до яких вдавався і М. Коцюбинський у ранніх творах, виявляються зайвими.

Таким чином, у художньому арсеналі М. Коцюбинського опис картин природи займає важливе місце. Майстерне використання його — одна з характерних рис індивідуальної творчої манери письменника⁵. Ця риса притаманна йому не лише при створенні пейзажних описів, що мають форму надфразних єдностей, організованих за допомогою прислівників та обставинних слів, а й складних побудов інших структурних типів.

Доц. А. І. МАМАЛИГА, доц. О. М. ПАЗЯК
(Київський університет)

ДІЄСЛІВНІ СТАЛІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ

(На матеріалах інформаційних жанрів газети)

Сталі словосполучення в публіцистиці — масове і, як доведено дослідниками, закономірне явище. Вони виконують відповідну функцію — доносять до свідомості читачів точну і логічну інформа-

⁴ П а н а с М и р н и й. Зібрання творів у семи томах. Т. ІІ, с. 39.

⁵ Пор.: Пустова Ф. Д. Пейзаж у творах М. Коцюбинського, с. 166—170.

цію. Позитивну роль системно закріплених і відтворюваних мовних засобів відзначало багато вчених, які вбачали в цьому прояв тенденції мови до комунікації і спрощення засобів передачі думки, до економії зусиль¹. Так, на думку акад. В. В. Виноградова, в системі сучасної літературної мови слова здебільшого функціонують не як довільно і несподівано зіткнені та зчеплені окремі компоненти мовлення. Більшість людей говорять і пишуть за допомогою готових формул, кліше². В. Г. Костомаров, досліджуючи газетне мовлення, вважає характерним для нього наявність стандартизованих засобів, які за певними схемами чергуються з засобами експресії. «Стандарти» газетного мовлення в значній мірі представлені різноманітними типами сполучень³.

У мовознавстві такі сполучення слів ще мало досліджені. Вони відрізняються від вільних синтаксичних сполучень усталеністю, легкою відтворюваністю, а від фразеологічних — напіввільним зв'язком слів, що мають певне значення. Отже, у синтаксисі вони не розглядаються, бо їх вважають різновидом фразеологізмів, а у фразеології вважають за такі, що лежать на межі між фразеологічними і вільними синтаксичними сполученнями.

Словосполучення, які аналізуються в роботі, належать до сталих висловів, що за класифікацією фразеологічних одиниць В. В. Виноградова відносяться до фразеологічних сполучень — мовних зворотів, утворених з кількох слів з вільними значеннями, в яких допускається заміна та синонімічна підстановка⁴. Дослідник фразеології С. Г. Гаврин називає їх контекстологічними сполуками⁵, М. М. Шанський — фразеологічними виразами номінативного характеру⁶. Інші мовознавці обминають ці сталі словосполучення або їх зовсім не визнають.

Серед сталих словосполучень підрядного зв'язку найбільше іменних та дієслівних. Вони входять у фразеологію по праву семантичної єдності і відтворюваності. Ми зупиняємось на найчастіше вживаних у публіцистиці дієслівних сталих висловах моделі дієслово + іменник у знахідному відмінку без прийменника. Це в основному необразні, експресивно нейтральні дієслівні вислови, близькі до вільних синтаксичних словосполучень. Вони функціонують як

¹ Див.: Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе. М., Изд-во МГУ, 1971; Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., Изд-во ИЛ, 1955; Розенталь Д. Э. Принципы грамматики при использовании на грамматичные средства в современном русском языке. «Язык и литература». София, 1955, № 5.

² Виноградов В. В. Современный русский язык. М., 1938, с. 121.

³ Див.: Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе, с. 189.

⁴ Див.: Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке.— В кн.: Академик А. А. Шахматов. М.—Л., 1947.

⁵ Див.: Гаврин С. Г. Проблема систематизации устойчивых сочетаний современного русского языка в функциональном аспекте.— «Ученые записки Московского областного пед. ин-та им. Н. К. Крупской», т. 160, 1966, Русский язык, вып. 11.

⁶ Див.: Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка, издание 2. М., 1969.

цілісні позначення, що зберігають індивідуальність компонентів, а іноді й пряму співвідносність з позначуваними поняттями.

Важливість вивчення дієслівних сталих словосполучень, як зазначає А. П. Мордвилко, зумовлена не тільки їх численністю, а ще й тим, що «їх зовнішня схожість з вільними словосполученнями нерідко призводить учнів до більш або менш грубих помилок при вживанні виразів цього типу»⁷. Можемо додати, що таких помилок допускаються іноді й студенти. Справа в тому, що в подібних фразеологічних сполученнях, за висловами В. В. Виноградова, «синтаксичні зв'язки повністю відповідають живим нормам сучасного словосполучення»⁸. Різниця та, що ці зв'язки у сталих сполуках відтворюються за традицією.

Для дослідження дієслівних сталих словосполучень послужили інформаційні матеріали республіканських газет. Звертається увага на їх переклад російською мовою: адже інформаційні матеріали — це часто перекладні тексти з російської мови на українську.

Більшість усталених дієслівних словосполучень являє собою метафоризовані фразеологізми, в яких образність внаслідок частого вживання стерлася (наприклад, *відігравати роль, брати участь, звернути увагу, взяти зобов'язання, взяти інтерв'ю, поставити вимогу* тощо). Деякі стали вислови взято з російської мови дослівно (*читати лекцію, прийняти рішення, дати оцінку, знімати копію, вписати сторінку*) або як кальки (*впроваджувати методи, обговорити питання, подати докази, читати доповідь, зняти догану*). Окремі словосполучення прийшли з ділової мови (*підбити підсумки, укласти угоду (договір), вносити пропозиції* та ін.), військової термінології (*взяти рубежі, розгорнути фронт робіт*), спортивної (*взяти старт*) та термінології мистецтва (*відігравати роль, грати першу скрипку*) тощо.

Розглянуті дієслівні сталі вислови — це незамкнені мовні кліше, в основному двочленні. Семантична злитість компонентів у дієслівних висловах усталеного типу різна. Серед них чимало стійких, нерозчленованих (напр., *брати участь*). В інших словосполученнях можна змінити один з компонентів без втрати значення всього вислову (напр., *піднести рівень — підвищити рівень*). Деякі з них можна замінити однослівним дієсловом (*дати оцінку — оцінити*) або для уникнення повторів вжити синонімічне дієслівне словосполучення (*мати значення — відігравати роль, надавати ваги та ін.*)

Класифікація зібраного матеріалу здійснювалася за принципом семантичної злитості⁹. До першої групи належать сталі дієслівні словосполучення, у яких компоненти тісно зв'язані між собою і

⁷ Мордвилко А. П. Очерки по русской фразеологии (именные и глагольные фразеологические обороты). М., «Просвещение», 1964, с. 68.

⁸ Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц, с. 364.

⁹ Див.: Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М., «Просвещение»; 1972, с. 196—202; Мордвилко А. П. Очерки по русской фразеологии, с. 7—14.

їх значення можна виявити тільки з усього усталеного вислову. Вони незамінні в контексті, хіба що можна замінити їх цілим синонімічним словосполученням. Дієслово в них, як правило, змінюється за часами, числами або родами, проте не завжди живається в обох видах (наприклад, *брати, взяти участь; звертати, звернути увагу; віддати, віддавати шану; заявляти, заявити претензію; надавати, надати значення; приділяти, приділити увагу*, але *мати значення, мати репутацію, пройти шлях* та ін.)

Крім двочленних дієслівних словосполучень, зустрічаються в газетній мові також тричленні і багаточленні, які утворюються за допомогою конкретизуючих вставок.

Добір тієї чи іншої вставки є, зокрема, проявом характерної тенденції газетного мовлення — взаємодії стандарту і експресії, що особливо помітно в оновленні газетної фразеології. Наприклад: «Передовий механізатор *значну увагу приділив* питанням забезпечення господарств картоплезбиральними комбайнами» (РГ*, 1.III 1975); «Спеціалісти об'єднання *багато уваги приділяють* підготовці й підвищенню кваліфікації механізаторів» (РГ, 1.III 1975); «*Велику увагу* вони *приділяли* підвищенню творчої активності трудівників села, новим формам і методам трудового суперництва» (РГ, 1.III 1975).

Вставка — прикметник чи займенник, що додається до іменника, — конкретизує зміст і може надавати різних відтінків у значенні словосполучення. Окремі з них можуть поширювати його склад і утворювати нові усталені звороти. Сприйняття такого сталого вислову як закономірного у тексті забезпечується доцільністю, стилістичною вмотивованістю. Наприклад: «Молоді хлібороби республіки прагнуть *внести* свій *вагомий вклад* у третій український мільярд» (РГ, 1.III 1975). Проте часте вживання однієї і тієї ж вставки іноді перетворює вислів у шаблон, який вважають штампом (напр., *мати велике значення, приділяти велику увагу, пройти великий шлях*). У реченні «Ставши республікою, Індія з перших кроків *приділяє велику увагу* розвиткові важкої індустрії» (РУ, 22.XI 1973) можна було б вислів «приділяє велику увагу» замінити якимось іншим, скажімо, «приділяє багато уваги».

Іноді трафаретність зникає, якщо до сталого словосполучення додається інше значення, що конкретизує, розширює зміст вислову. Тому журналісти, як правило, намагаються уникати шаблону, урізноманітнюючи та конкретизуючи означення. Наприклад: «Великими здобутками, що *мають важливе теоретичне і практичне значення*, невпинно *підносять міжнародний авторитет* нашої соціалістичної держави, знаменують учені Країни Рад, а в їх лавах і вчені України, вирішальний рік дев'ятої п'ятирічки» (РУ, 22.XI 1973).

Якщо вставки-означення у певних контекстах традиційно закріпилися за певним смисловим навантаженням і їх важко замінити іншим рівнозначним словосполученням, то вони вважаються

* РГ — «Робітнича газета», РУ — «Радянська Україна», МУ — «Молодь України», ВК — «Вечірній Київ».

необхідними і не сприймаються негативно. Наприклад: «У збільшенні і здешевленні продукції сільського господарства, підвищенні його ефективності надзвичайно велику роль відіграє спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва (РГ, I.III 1975). І зовсім зникає шаблон у дієслівних словосполученнях такого типу, коли в контексті вводиться конкретне означення: «Гірники шахти № 5 «Великомостівська» сьогодні першими у Львівсько-Волинському басейні достроково виконали річний план вуглевидобутку» (РУ, 22. XI 1973); «Колектив бригади гордиться тим, що багато з тих, хто свого часу *переймав* *наш досвід* господарювання, стали справжніми майстрами своєї справи» (РГ, I.III 1975).

У наш час постійно з'являються на сторінках газети нові мовні кліше за моделлю дієслово + іменник у знахідному відмінку, які від частого вживання можуть переходити у мовні штампи (напр., *вибороти право, здобути нові рубежі, вписати яскраву сторінку* тощо). У мовній практиці знову підшукується якесь означення, що освіжило б такий вислів: «У своєму виступі Ц. Драгойчева підкреслила, що ці торжества *вписали нову яскраву сторінку* в літопис дружби між болгарським і радянським народами» (РУ, 22. XI 1973).

Другу групу дієслівних сталих словосполучень моделі дієслово + іменник у знахідному відмінку без прийменника становлять так звані розщеплені присудки. Внаслідок частого вживання вони поповнюють мовні штампи типу *провести роботу*. Зрідка виникають плеоназми (*зробити роботу*). Мовознавці, спостерігаючи це негативне явище в мові газети, відчують шкоду від нього, наголошують на тому, щоб уникати штампів. Вони звертають увагу на недоречність вживання цих словосполучень в одних випадках і на необхідність деяких із них в інших¹⁰.

До цієї групи належать дієслівні сталі звороти, які називаються описовими¹¹: *брати, взяти зобов'язання; виявляти, виявити довіру; давати, дати доручення; мати місце; надавати, надати допомогу; накладати, накласти кару; накладати, накласти штраф; підбивати, підбити (підводити, підвести) підсумки; подавати, подати допомогу; покладати надію; приймати, прийняти рішення; робити, зробити вплив; робити, зробити допит; робити, зробити зауваження, помилку; справляти, справити враження; ставити, поставити вимогу, чинити, учинити напад, чинити опір* та ін. Це найбільший розряд дієслівних сталих словосполучень. Особливо багато їх у діловій, науковій сфері вживання, у публіцистичному стилі, звідки вони переходять у художню літературу і навіть у розмовний стиль.

На відміну від вільного синтаксичного сполучення слів та інших фразеологізмів семантичний центр описових висловів переноситься на залежний від дієслова іменник, а саме дієслово *втрачає* своє номінативне значення і змінює його залежно від іменника. Цим від-

¹⁰ Див.: Дудик П. С. Про характер словосполучень у мові преси.— У зб.: Про культуру мови, с. 170; Ко в а л ь А. П. Про «штампи» і «штамповану» мову.— «Соціалістична культура», 1970, № 5, с. 45.

¹¹ М о р д в и л ь к о А. П. Очерки по русской фразеологии, с. 67.

різняється описове стале словосполучення від подібного вільного сполучення слів (напр.: *дати книжку* — *дати слово, інформацію, відповідь, інтерв'ю* тощо). Втрата номінативної функції у дієслові відбувається поступово і набуває різних форм. При цьому у нього виробляється певна сполучуваність з іменниками і утворюється один або кілька семантичних рядів описових висловів (наприклад: *чинити напад, опір, перешкоди, насильство, неподобства, кривду, клопіт, тиск, суд, каверзи, диверсію* або: *виявляти здібності, мужність бажання, згоду, біль, успіх* та ін.) Незважаючи на те, що дієслово в таких словосполученнях є організуючим центром моделі, воно не може виразити цю дію без другого компонента — іменника.

У мовознавстві щодо вживання таких описових конструкцій існують різні думки. Одні дослідники, наприклад, Ю. Д. Гепнер¹², доводять, що фразеологічний зворот дієслово + іменник у знахідному відмінку багатший виражальними можливостями, ніж одиничне дієслово цього самого кореня (напр., *надати першу допомогу*). Інші вважають, що не завжди такі мовні звороти доречні в тексті газети, особливо тоді, коли їх використовувати надмірно. Іноді розщеплені присудки переобтяжують виклад, затумують думку, роблять конструкцію речення розтягнутою, а саму фразу закостенілою¹³.

Широке використання дієслівних описових висловів у науковій літературі і публіцистиці, в офіційних документах пояснюється їх однозначністю і точнішим передаванням змісту дії. Наприклад: *дати поручення* ≠ *доручати*, *взяти зобов'язання* ≠ *зобов'язатися*, *виявити довіру* ≠ *довіряти*. Порівняймо аналогічне вживання у російській мові: *оказать доверие* ≠ *доверять*, *совершить шапкане* ≠ *напасть*, *предъявлять требование* ≠ *требовать*, *иметь намерение* ≠ *намереваться*.

Проте не заперечується заміна описового звороту однослівним дієсловом у тексті, що пояснюється певною стилістичною настановою. Слід розрізняти, як указує А. П. Мордвилко, відношення семантичної еквівалентності, семантичної близькості і семантичного розходження та невідповідності¹⁴. Тільки при відношеннях семантичної еквівалентності можлива заміна описового звороту однослівним дієсловом. В інших випадках така заміна може призвести до викривлення змісту (якщо, наприклад, «*вести розмову*» можна замінити «*розмовляти*», то, зрозуміло, словосполучення «*встрявати в розмову*» ≠ *розмовляти*»).

Конкретний газетний матеріал дає підставу підтримати мовознавців, які вважають необхідною заміну словосполучення усталеного типу однослівним присудком з певних стилістичних міркувань. Коли журналісти дотримуються цієї настанови, текст

¹² Див. Гепнер Ю. Д. Об основных признаках фразеологических единиц и типах их изменения. В кн.: Проблемы фразеологии. Под редакцией А. М. Бабакина. М.—Л., «Наука», 1964, с. 63.

¹³ Див.: Дудик П. С. Про характер словосполучень у мові преси, с. 170; Коваль А. П. Про «штампи» і «штамповану» мову, с. 45.

¹⁴ Мордвилко А. П. Очерки по русской фразеологии, с. 114.

поліпшується. Так, наприклад, вдало використано описовий зворот *подавати допомогу* і однослівний присудок *допомагати* в реченнях: «Заступник директора Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона... висловив готовність... *подавати необхідну допомогу* у підготовці національних кадрів для країн, що розвиваються» (РУ, 22. XI 1973); «Це і заслуга братніх народів Радянського Союзу, які *допомагають* білорусам завойовувати нові висоти» (МУ, 15. XI 1973). У словосполученні «*взяти зобов'язання*» поряд із правильним використанням дієслівного сталого вислову спостерігається зловживання описовим зворотом. У реченні «Працівники промислових підприємств Білорусії також *взяли високі соціалістичні зобов'язання*» (МУ, 15. XI 1973) замінити стале словосполучення неможливо, тому що це найдоцільніше вживання в такому контексті, до того ж його уточнюють певні означення. У реченні на зразок: «У лютому 1971 р. Г. Яррінг направив Ізраїлю та Єгипту меморандум, в якому було запропоновано урядові Ізраїлю *взяти зобов'язання* про виведення його військ з окупованих територій до кордонів, які існували до агресії 1967 року, а урядові АРЕ — *взяти зобов'язання* про вступ в мирну угоду з Ізраїлем із зобов'язанням, яке випливає про поважання територіальної цілісності й суверенітету Ізраїлю» (РУ, 14. X 1973) таку заміну слід би обов'язково зробити відповідно до семантико-стилістичного навантаження, тому що кількаразове повторення усталеного словосполучення зневиразнює зміст і свідчить про мовну невправність.

Іноді спостерігається, що дієслівне стале словосполучення є традиційнішим і доречнішим у контексті, ніж його однослівний заміник, наприклад: «...в 1923 році уперше в країні вийшла збірка «Ленін», яка *поклала початок* видавничій Ленініані» (РУ, 22. XI 1973). Слово *започаткувала*, як незвичне для газетного тексту і не зовсім виразне, не змогло б так точно передати зміст.

У групі дієслівних сталих зворотів є ряд описових висловів, у яких один з компонентів можна замінити синонімом. Таким чином утворюються варіанти одного й того ж усталеного словосполучення (напр., *підбивати, підбити; підводити, підвести; робити, зробити підсумки; займати, зайняти; посідати, посісти місце; зосереджувати, зосередити, сконцентрувати, сконцентровувати увагу; підносити, піднести; підвищувати, підвищити рівень; мати змогу, можливість, спромогу, спроможність*). Журналіст тримає їх на похваті і в слухну хвилину варіює ними в контексті. Наприклад, в одній і тій же статті спостерігається заміна компонентів і цілого словосполучення однослівним присудком: «Ми *підсумували* результати трудового суперництва», «Разом із представниками заводу... *підбили підсумки змагання*...» На цій же сторінці варіант такого ж сталого вислову: «І ось *підведено підсумки* роботи за 10 місяців» (ВК, 15. XI 1973). В іншому вживанні можна було б скористатися можливістю заміни: «В останні тижні всі засоби масової інформації Індії *сконцентрували увагу* на наступному візиті...» (ВК, 15. XI 1973). Краще замість «*сконцентрували увагу*» вжити «*зосередили увагу*», щоб

хоч трохи розрідити іншомовні слова. Іноді надається перевага одному якомусь поєднанню слів. Так, частіше вживається словосполучення *займати, зайняти місце* поряд із можливим *посідати, посісти місце* у газетних текстах: «Трактор у катакомбах. Через багато років він знову прибув до підземелля і *зайняв* почесне місце в героїчній експозиції» (РУ, 14.Х 1973).

Отже, використання дієслівних сталих словосполучень та їх однослівних заміників у газетній статті залежить від значення самого стійкого вислову, оточуючого контексту, здатності замінюватися і навіть традиційності вживання.

У статті розглядається також переклад дієслівних сполучень усталеного типу з російської мови на українську, тому що більшість інформаційних матеріалів є перекладною. Журналістові треба добре орієнтуватися в таких усталених висловах — готових мовних кліше, що не завжди дослівно перекладаються з однієї мови на другу. Такі словосполучення, зберігаючи часто одну і ту ж модель (дієслово + іменник у знахідному відмінку без прийменника), по-різному проявляють зв'язок двох слів у кожній з цих мов: іноді дієслово, що вимагає певного іменника після себе в одній мові, не може зв'язуватися з цим іменником у другій, і навпаки.

Щоправда, є багато спільних дієслівних усталених висловів в українській і російській мовах, які не викликають особливих труднощів при перекладі. Наприклад: *активізувати роботу* — *активізувати роботу*; *вести роботу* — *вести роботу*; *віддавати, віддати сили* — *отдавать, отдать силы*; *відводити роль* — *отводит роль*; *вносити, внести ясність* — *вносить, внести ясность*; *давати, дати слово* — *давать, дать слово*; *давати, дати оцінку* — *давать, дать оценку*; *задавати, задати тон* — *задавать, задать тон*; *завойовувати, завоювати довір'я* — *завоевывают, завоевать доверие*; *знямати, зняти копію* — *снимают, снять копию*; *мати значення* — *иметь значение*; *нести заряд* — *нести заряд*; *оцінювати, оцінити заслуги* — *оценивать заслуги*; *підвищувати, підвищити активність* — *повышают, повысят активность*; *підвищувати, підвищити урожайність* — *повышают, повысят урожайность*; *підхоплювати, підхопити ініціативу* — *подхватывают инициативу*; *подати голос за когось* — *подать голос за кого-то*; *пред'являти, пред'явити (показати) паспорт* — *предъявляют, предъявят паспорт*; *присвоювати, присвоїти звання* — *присваивают, присвоит звание*; *проводити, провести роботу* — *проводит, провести работу*; *проходити, пройти курс* — *проходить, пройти курс*; *читати лекцію, реферат* — *читают лекцию, реферат* та ін.

Проте навіть і в таких спільних для обох мов зв'язках слів іноді спостерігаються часткові зміни в будові слів та словосполучень. Наприклад: *відігравати роль* — *играть роль*; *вміщати, вмістити статтю* — *помещать, поместить статью*; *надавати, надати значення* — *придавать, придавать значение*; *обирати, обрати депутатів* — *избирать, избрать депутатов*; *підвищувати, підвищити голос* — *повышают, повысят голос* тощо.

Є чимало дієслівних сталих висловів, які при перекладі, зберігаючи модель, змінюють свої компоненти тому, що іншими словами-відповідниками передаються дієслово або іменник. Наприклад: *брати, взяти участь — принимать, принять участие, виконувати, виконати плани — выполнять, выполнить планы; дати можливість — дать (предоставить) возможность; впроваджувати нові методи в науку — внедрять новые методы в науку; давати, дати приклад — подавать, подать пример; закладати, закласти основу — заложить основы; зняти, знімати догану — снять, снимать выговор; знімати, зняти заборону — снимать, снять запрет; накладати, накласти штраф на когось (оштрафувати) — наложить, налагать штраф на кого-то; підбивати; підбити, підвести, підводити підсумки (підсумувати) — подводит итог; підвищувати, підвищити (посилити) вимогливість — повысит требования; показувати зразок — показывать образец; підрахувати ресурси — подсчитать ресурсы; схвалити ініціативу — одобрить инициативу; робити честь комусь — делать честь кому-то; читати доповідь — читать доклад; шукати вихід — искать выход та ін.*

Є ряд словосполучень, у яких обидва компоненти передаються не співвідносними словами. Наприклад: *вживати заходи — принимать меры; виконувати, виконати зобов'язання — выполнять, выполнить обязательство; висловлювати, висловити впевненість — выражать, выразить уверенность; віддавати, віддати належне — отдавать, отдать должное; звертати, звернути увагу — обращать, обратит внимание; зробити крок — сделать шаг; наводити, навести приклад — приводить, привести пример; подавати, подати допомогу — оказывать, оказать помощь; приділяти, приділити увагу комусь — уделять, уделить внимание кому-то; підвищувати, підвищити відповідальність — повышают, повысят ответственность; підвищувати, підвищити (посилити) вимогливість — повышают, повысят требовательность; порушувати, порушити питання — затрагивать, затронуть вопрос; розв'язувати, розв'язати (вирішувати, вирішити) питання — решать, решит вопрос; робити, зробити наголос на чомусь — делать ударение на чем-то; схопити думку на льоту — схватить мысль на лету тощо.*

В українській і російській мовах дуже багато таких дієслівних сталих словосполучень, у яких один з компонентів замінюється іншим словом, що не відповідає дослівному перекладові. Порівняймо: *брати, взяти участь — принимать, принять участие; віддавати, віддати шану комусь — оказывать почет кому; давати, дати дорогу (звільняти, звільнити дорогу) — уступать, уступить дорогу; давати, дати можливість (право) вибору — предоставляют, предоставит (давать) возможность выбора, предоставляют выбор; заподіяти травму — причинит травму; зробити (учинити) замах — совершит покушение; надавати, надати слово — предоставит, предоставляют слово; подавати, подати довідку про хворобу — предоставит справку о болезни; робити, зробити вплив (впливати) — оказывать влияние; робити, зробити допит — сни-*

мати, снять допрос; робити, зробити ласку — оказувать, оказать любезность; робити, зробити послугу (стати в пригоді) — оказывать, оказывать услугу; складати, скласти іспит (екзамен) — сдавать, сдать экзамен; складати, скласти подяку (дякувати, подякувати) — приносит, принести благодарность; укладати, укласти договір — заключать, заключить договор; учиняти, учинити (робити, зробити, здійснювати, здійснити) переворот — совершать, совершить переворот; викликати довіру — внушать доверие; учиняти, учинити (робити, зробити) напад — совершать, совершить нападение; чинити, учинити опір (опиратися) — оказывать, оказывать сопротивление та ін.

Зрідка замінюється іменник в усталеному словосполученні зовсім іншим іменником у російській мові, хоч сама модель не змінюється. Напр.: *дати уявлення про щось — дать, давать представление о ком-нибудь; чем-нибудь; висловлювати, висловити свій погляд на щось — высказывать, высказать свое мнение о чем-нибудь; мати хист, здібність до чогось — иметь способности (талант, дарование) к чему-нибудь та ін.*

Крім того, іноді при перекладі змінюється і сама модель дієслово + іменник у знахідному відмінку, тобто в українському словосполученні зберігається ця модель, а в російській мові дієслово може вимагати іншого відмінка з прийменником чи без нього. Порівняймо: *втрачати, втратити самовладання — выходит, выйти из себя; втрачати, втратити терпіння — выходит из терпения; давати, дати спокій комусь, чомусь — оставляют, оставить в покое кого-нибудь; что-нибудь; мати добру репутацію (славу) — быть на хорошем счету; мати претензію до когось — быть в претензии к кому-нибудь; розпочинати, розпочати обговорення — приступит к обсуждению; розпочинати, розпочати роботу (стати до роботи) — приступать, приступит к работе тощо.*

В обох мовах спостерігаються випадки, коли стале словосполучення однієї мови відповідає одному слову в другій або стійкий вислів, що не замінюється однослівним відповідником в одній мові, у другій може замінюватися і усталеним словосполученням, і однослівним дієсловом. Наприклад: *подавати надію — обнадёживать, давать перевагу (комусь, чомусь над кимось, чимось) — предпочитать, предпочесть (кого-нибудь, что-нибудь — кому-нибудь, чему-нибудь) і отдавать, отдать (оказывать, оказывать) предпочтение (кому-нибудь, чему-нибудь — перед кем-нибудь, чем-нибудь); давати притулок — давать приют і приютить; брати, взяти участь — принимать участие і участвовать; мати намір — иметь намерение і намереваться та ін.* Зрозуміло, що використання сталих дієслівних словосполучень і однослівних відповідників залежить від контексту.

У складі стійких дієслівних висловів можна помітити цілий ряд дієслів, до яких приєднуються іменники однієї або кількох семантичних груп. Найчастіше це бувають дієслова, які у вільному синтаксичному словосполученні означають активну дію: *активізувати*

діяльність, роботу; брати, взяти зобов'язання, приклад, початок, участь; давати, дати довідку, дорогу, книгу до друку, місце, можливість, перевагу, привід, приклад, притулок, слово, спокій, уявлення; втілювати в життя методи, директиви, досягнення, ленінську політику, накреслення, рішення; втрачати гідність, ґрунт під ногами, надію, самовладання, смисл, терпіння; мати значення, здібність, золоті руки, можливість, надію, рацію, добру репутацію, претензії, уявлення, хист; заслужувати, заслужити довір'я, повагу, шану; робити, зробити вплив, допит, замах, зауваження, наголос, помилку, послугу, честь; розпочинати, розпочати обговорення, переговори, роботу, розмову, справу; учиняти, учинити замах, злочин, напад, переворот, наругу, опір, раду, суд. Як правило, з дієсловами у стійких словосполученнях зв'язуються іменники з узагальненим або абстрактним значенням, тоді як у вільному сполученні переважають іменники з конкретним значенням.

Серед іменників, з якими поєднуються дієслова у стійких висловах моделі дієслово + іменник у знахідному відмінку без прийменника особливо виділяються: *робота* (*активізувати, вести, спрямувати, поліпшувати, посилювати*), *методи* (*впроваджувати, втілювати в життя, вивчати, досліджувати*), *питання* (*вивчати, висувати, обговорювати, порушувати, розглядати, розробляти, ставити*), *увага* (*затримувати, звертати, зосереджувати, привертати, приділяти, сконцентрувати*), *надія* (*мати, подавати, покласти*). Це переважно іменники з абстрактним значенням, які разом з дієсловом у переносному значенні утворили сталі словосполучення.

У кожному окремому контексті потрібне лише певне поєднання дієслова з іменником. Але, звичайно, той, хто працює із словом, повинен мати чітке уявлення про можливі варіанти, таких усталених висловів і сполучення в них слів. Тому добру послугу роблять упорядники словників, уміщуючи переклади сталих словосполучень. Журналістові слід уміти їх вибирати і правильно використовувати у відповідних контекстах.

ІСТОРІЯ МОВИ ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Асп. Л. П. СТИЧИШИНА
(Одеса)

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ ТОПОНІМІЇ ПОРУБІЖНОЇ ТЕРИТОРІЇ

Цікавий матеріал для вивчення топонімії порубіжної території дає міжріччя Кодими і Савранки. В минулому — це південна частина Подольської і північна частина Херсонської губерній. Протягом кількох історичних епох цей район був місцем контакту різних племен і народів, знав багато міграцій. Річка Кодима довгий час вважалася офіційним польсько-татарським кордоном. Ці історико-географічні особливості території не могли не відобразитись на топонімічній системі в цілому, на структурних типах географічних назв.

В заселенні території останні чотири століття активну участь брало українське населення. Саме воно було тут найчисленнішим. Тому і топонімічний словотвір в цілому укладається в основні топонімічні типи української топонімії. Як і на інших територіях України, продуктивним є морфологічний спосіб творення географічних назв. Поширені на досліджуваній території ойконімічні суфікси *-ов-* (*-ів-*), *-ев-*, які мають значення приналежності. Як пише В. А. Никонов: «Ця історична функція зробила їх панівними в топонімії, коли поширення феодалної власності на землю стало головною ознакою називання місця»¹.

Більшість суфіксів у назвах *Баштанків* (К. О.)*, *Бурилове* (Кр. М.), *Голоскове* (Кр. М.), *Івашків* (К. О.), *Кричунове* (Л. О.), *Манжурове* (Кр. М.), *Михалкове* (Кр. М.), *Неділкове* (С. О.), *Ониськове* (обл.), *Пужайкове* (Б. О.), *Слюсареве* (С. О.), *Чаусове* (П. М.) ускладнюється суфіксом *-к-* із значенням зменшуваності. Складний формант *-івка* здебільшого додається до особових імен, прізвищ чи прізвиськ, а також може бути і в основах загальних слів. Причому вживаються форми з *-і-* в офіційних документах, а в усному мовленні часто вони зустрічаються з *-о-*, що пояснюється впливом російської мови: *Богацівка* (Кр. М.), *Березівка* (Б. О.), *Білоусівка* (С. О.),

¹ Никонов В. А. Введение в топонимику. М., 1965, с. 69.

* Б. О.; К. О.; Л. О.; С. О. — Балтський, Кодимський, Любашівський, Савранський райони Одеської області; Кр. М., П. М. — Кривозерський, Первомайський райони Миколаївської області; Ч. В. — Чечельницький район Вінницької області; об. — об'єднане.

Василівка (Ч. В.), *Володимирівка* (Л. О.), *Іванівка* (Кр. М.), *Йосипівка* (Кр. М.), *Олександрівка* (К. О.), *Петрівка* (П. М.), *Солтанівка* (Л. О.), *Чабанівка* (Л. О.).

Однак на словотвір території порубіжна локалізація наклала помітний відбиток. Характерним для словотворення цієї місцевості є додавання поширених українських суфіксів до іншомовних основ, тобто українське оформлення чи переоформлення неукраїнських назв: *Гедвилове* (Кр. М.) — суфікс *-ов-* приєднується до литовського антропоніма *Gedvila*², *Байбузівка* (С. О.) — тюркський антропонім *Байбуз* (на Україні існував магнатський рід Байбуз, родоначальником якого вважався татарський мурза Михайло Байбуза Гризбунович)³; *Чаусове* (П. М.) — тюркський антропонім Чаус (серед послів Кримського хана в Річ Посполиту числився мурза Чаус); *Кайтанівка* (обл.) — в основі ойконіма ім'я польського магната Каєтана Сабанського; *Юзефівка* — стара назва с. Йосипівка (С. О.) — польський антропонім в основі (ім'я власника — Юзефа Любомирського); *Адамівка* (Л. О.) — в основі ім'я поляка Адама Сержпуховського; *Ваканець* — поле с. Миколаївка (Кр. М.) — з лат. *vacans*, «пустий, незаїнятий». *Ваканс* — *Ваканц* (фонетична трансформація) — *Ваканець* (морфологічна перебудова, осмислення кінця слова як суфікса *-ець*).

На думку О. С. Мельничука, тюркська основа *sary cit* «жовтий потік» об'єднується з українським суфіксом *-к-* у назві *Саражинка* (Б.О.). Ойконім цей може бути і відантропонімічного походження, тому що в турецькій мові є ім'я *Сариджа* і, крім того, так називали військові частини, які проявляли непокору⁴. Порівняйте назву криниці у с. Василівка (Л. О.) *Цурканиха* (до молдавського антропоніма додається український суфікс *-иха*).

Цікаво, що в результаті взаємодії мов на території міжріччя Кодими і Савранки зустрічаються українські основи з іншомовними формантами: *Демяноал*, *Танасоє* — мікротопоніми в с. Гвоздавка Друга (Л. О.), а також іншомовні назви з характерними для них формантами: *Кодима*, *Саврань*, *Ташлик*, *Юзефгород* (*Юзефполь*) та ін.

Не характерні для місцевої топонімії форми з суфіксами патронімічного значення *-ичі*, *-овичі*, *-івці*. Це тому, що суфікси такого типу дуже давні за часом свого виникнення і застосування. Інтенсивне ж заселення досліджуваної території відбувалося з XVIII ст. Тільки в одному ойконімі *Шершенці* (К. О.) представлений суфікс *-ці*, що має значення патронімічності (село це фіксується з XVI ст.).

Відсутні тут утворення з суфіксом *-ї* (*-ь*) і префіксальне (безсуфіксне) словотворення. В мікротопонімії маємо назву *Залак* — поле с. Кармелюківка (К. О.) — відапелятивне утворення, де об'єднується молдавська лексема *лак* і український прийменник *за*, які

² Див.: Непокупний А. П. Українсько-балтійські студії. — «Мовознавство». К., 1968, с. 6.

³ Див.: Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1964, с. 626.

⁴ Див.: Челеби Э. Книга путешествий. М., 1961, с. 288.

створили топонім за українською моделлю. Поширеними на досліджуваній території є назви *pluralia tantum* з українськими чи іншомовними основами: *Бендзари* (Б. О.), *Берізки* (Кр. М.), *Борсуки* (Б. О.), *Забари* (П. М.), *Заплази* (Л. О.), *Кринички* (Б. О.), *Луци* (Ч. В.), *Мирони* (Б. О.), *Мошняги* (Б. О.), *Перельоти* (Б. О.), *Погреби* (Л. О.).

Продуктивним для місцевої топонімії є спосіб словоскладання. Сюди належать назви типу прикметник + іменник: *Новоолександрівка* (П. М.), *Новопавлівка* (Б. О.), *Новоукраїнка* (Ч. В.), *Старо-Луч* (об.). Нехарактерні назви типу *Слободо-Вербка* (об.), *Слободо-Луч* (об.), *Семено-Карпівка* (Б. О.), які складаються з двох іменників. Поширені також складені назви, які представляють собою лексикалізовані словосполучення і побудовані за схемою прикметник + іменник, причому прикметник, як правило, стоїть у препозиції: *Зелений Гай* (Б. О.), *Кам'яна Балка* (П. М.), *Кам'яний Міст* (П. М.), *Криве Озеро* (Кр. М.), *Мала Багачівка* (Кр. М.), *Мала Мечетня* (Кр. М.), *Мала Саврань* (обл.), *Червона Зірка* (Б. О.), *Червона Поляна* (П. М.), *Червоний Орач* (Кр. М.).

У деяких випадках відомий порядок розташування компонентів може доповнюватись інверсійним — іменник + прикметник: *Берізки Чечельницькі* (Ч. В.), *Розозка Чечельницькая* (стара назва сучасного с. Ольгопіль (Ч. В.) та ін., де слід розглядати вплив польської синтаксичної моделі).

Однією з особливостей словотворення топонімії досліджуваної території є поширеність перенесених назв. Так, по лівому і правому берегах Кодими є багато назв, які відрізняються тільки своєю нумерацією: *Бобрик Перший* і *Бобрик Другий* (Л. О.), *Гвоздавка Перша* і *Гвоздавка Друга* (Л. О.), *Гольма Перша* і *Гольма Друга* (Л. О.), *Ясенове Перше* і *Ясенове Друге* (Л. О.) і т. д.

Таким чином, характерною ознакою топонімії міжріччя Кодими і Савранки є її слов'янська основа. Структура розглянутих назв не виходить за рамки словотворчої системи української топонімії, але є тут і специфічні особливості, які відрізняють порубіжну територію від інших місцевостей України.

Доц. О. І. БІЛОДІД
(Київський університет)

КОРІНЬ СЛОВА У ГРАМАТИЧНОМУ ВЧЕННІ О. О. ПОТЕБНІ

Кожне нове слово завжди передбачає існування попереднього, а це останнє виникає ще з іншого. Зупинимось на цьому спостереженні, хоча, як говорить О. О. Потєбня, воно не може нас цілком задовольнити, бо не можна припустити, щоб ряди слів продовжу-

валися до нескінченності і щоб мова не мала початку. До цього спостереження учений додає інше. У словах індоєвропейських мов помічено, крім відмінності елементів, тобто, крім того, що слово складається із звукової єдності, представлення* і значення, ще іншого роду складність, яка полягає в тому, що слово містить у собі більше однієї частини (вигуки не беруться до уваги) і що ці частини не можуть бути виведені одна з одної. Наприклад, *-та* в *верс-та* не є породженням частини *верт* і не передбачає її, і навпаки. Якого ж значення в такому разі можна надати терміну «корінь слова»? Очевидно, коренем може бути те, з чого виникає певне слово. Виходячи з такого визначення, можна гадати, що будь-яке первісне слово буде коренем свого похідного, з тією неодмінною умовою, щоб перше пояснювало всі частини останнього, наприклад, *верста*, поворот плуга по відношенню до *верста*, борозна. Але таке визначення терміна **корінь** задовольнити О. О. Потебню не може, бо, наприклад, *верста* у своєму першому значенні передбачає слово, яке не пояснить нам походження частини — *та*. Ця остання частина повинна мати свій корінь. Звідси учений приходиться до висновку, що слово посередньо або безпосередньо передбачає стільки коренів, скільки в ньому складових частин. Чи можна дослідити походження цих частин і відшукати ті первісні елементи, з яких вони розвинулися? О. О. Потебня говорить, що повернутися до перших ступенів розвитку ми вже не можемо, але, спостерігаючи за першими дитячими спробами свідомого мислення, ми тим самим присутні на народженні мови, на самостійному створенні слів, які, хоч у наш час майже ніколи не переходять у мову дорослих, але дають можливість уявити собі первісну мову людей. Ось одне із власних спостережень ученого.

У вікні іграшкової крамниці дитині показали статуетку діда в окулярах, який читав книгу, і сказали при цьому, що він «бу-бу-ба», тобто він читає, вимовляючи такі звуки. Сказане дорослим так зване дитяче слово викликає у свідомості самої дитини ряд порівнянь. Звуки «бу-бу-ба» поєднувалися у ній з одночасним враженням від статуетки, і з цієї асоціації вишло протягом небагатьох наступних днів кілька слів з тими самими звуками, слів, виникнення яких аж ніяк не можна було передбачити спочатку. Послідовність цих слів була приблизно така: щось страшне; щось погане, неприємне насправді і жартома (наприклад, один знайомий в окулярах, якого дитина знала ще раніше і прихильно до нього ставилася); щось чуже, але не страшне, а байдуже; щось нове, дивовижне, з переходом від чужого до дивовижного. Звичайно, говорить О. О. Потебня, тут легко було помилитися в поясненнях, але безперечно, що дити-

* За О. О. Потебнею, зміст попереднього слова формує нове поняття, але на відміну від звичайної звукової форми його слід називати в н у т р і ш н ь о ю формою слова, формою його нового змісту. Внутрішню форму слова учений називає ще «представленням» і цим підкреслює її найголовнішу особливість — п р е д с т а в л я т и предмет думки в цілому.

Термін «представлення» вживається О. О. Потебнею у новому розумінні, на відміну від традиційного терміна «уявлення», хоч обидва вони за значенням дуже близькі.

на розрізняла кілька значень, тобто слів, і що замір особи, від якої запозичені звуки «бу-бу-ба́», думка, вкладена цією особою в звуки, в розвитку наступних значень ніякої ролі не відігравали. Та сама дитина кухарку Парасковію назвала «пухонею», а пироги, які вона подавала на стіл, — «пухоня́». У першому прикладі безумовним початком ряду слів є сполучення звуків «бу-бу-ба́» і відомого почуттєвого образу. Таке сполучення не тільки не ім'я або дієслово, а й навіть зовсім не слово, бо в ньому не вистачає одного з істотних елементів слова, що знову виникає, а саме — представлення: в ньому нове сприйняття не порівнюється ні з чим, нічим не пояснюється, не доводиться до свідомості, а лише без відома особи пов'язується із звуком, так що повторення того ж самого сприйняття уводить в пам'ять і викликає звук, і навпаки. «Звідси робимо висновок, — підсумовує учений, — що і в мові первісної людини початок ряду слів не був словом»¹. Первісна людина, якій ні в кого було запозичувати, могла вимовляти звуки, що були лише відбиттям враження і перебували від нього в залежності, обумовленій психофізичним механізмом. Про те, що ці звуки були на низькому ступені членороздільності, порівняно із чіткою визначеністю звуків багатьох пізніших мов, переконують, між іншим, і спостереження над фонетичними змінами мов, історично відомих. Перше слово у наведеному прикладі виникло тоді, коли дитина позначила щось страшне, наприклад, обличчя, картинку, тінь, але неодмінно щось таке, що не зливається з першим враженням, тими самими звуками «бу-бу-ба́», з якими воно поєднувалося. Це слово було свідомим визнанням схожості другого сприйняття з першим в одній ознаці. Воно не залишилося самотнім, а негайно стало засобом нових актів свідомості і дало початок новим словам, у ряді яких кожне попереднє стосовно своїх похідних може назватися **коренем**, причому з більшим правом, ніж первісне слово флективних мов відносно своїх наступних. Складне первісне слово може зовсім не містити в собі деяких частин похідного, так що останнє може для своєї появи потребувати кілька слів, тоді як у наведеному прикладі цього немає. Тут попереднє слово містить у собі всі дані для виникнення наступного і при появі нового сприйняття, що потребує порівняння і пояснення. Це тому, що наш приклад стосується того періоду розвитку, де ще не виникла потреба в сполученні слів для позначення форм думки і самих цих форм немає. Всі слова ряду, розрізняючись за значенням, схожі, крім звуків, у тому, що не відносять свого змісту до якогось спільного розряду. Їхнє значення не являє собою ні дію, ні якість, ні предмет, а почуттєвий образ, що передував виділенню цих відокремлень.

Для дітей період відсутності флексій закінчується дуже швидко завдяки впливу мови дорослих. Діти, що почали лепетати в кінці першого року, на третьому, при сприятливих умовах, опановують правильне вживання особи, відмінків, прийменників, навіть кількох

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. I—II. М., 1958, с. 23.

сполучників. «Але періоди життя народів,— говорить О. О. Потебня,— охоплюють тисячоліття. Індоевропейське плем'я з незапам'ятних часів говорить флективною мовою. Поза всяким сумнівом, незліченні тепер тисячоліття спливли для нього між початком членороздільної мови і початком флексій. Протягом усього цього життя мови ми на основі того, що доступне безпосередньому спостереженню, не можемо запропонувати нічого, крім простих сполучень звуків і сприйняття на самому початку і потім — довгих рядів слів дофлексивного і флексивного періоду. Якщо під коренями, переважно у згоді зі сказаним до цього, ми будемо розуміти дійсні величини, тобто справжні слова, але такі, що не являють собою ніякої складності частин і відносяться до доформального і дофлексивного періоду, то можна запитати, чи може відшукування таких коренів входить у завдання мовознавства?»²⁻³. На думку О. О. Потебні, сучасне мовознавство не може піти далі визначення найзагальніших особливостей кореня, якщо його так розуміти. Окремі корені для нього недоступні. Щоб знайти корінь, треба знати слово, бо корінь як дійсна величина є лише попереднє слово і без наступного не є коренем.

Відшукування таких коренів, тобто слів, що не являють собою жодних складних частин (нерозкладних) і відносяться до дофлексивного періоду мови, як гадає учений, не може бути об'єктом дослідження для мовознавства з таких причин: по-перше, мовознавству не може бути дане дофлексивне (кореневе) слово, від якого утворилось би нове похідне слово; по-друге, визначити корінь слова — це значить показати те коло ознак (значення попереднього слова), з якого взято його представлення.

Отже, на думку О. О. Потебні, якщо вважати, що корінь є справжнім словом, дійсною величиною, а не ідеальною, і якщо ми відносимо його до періоду мови, недоступного для дослідження, то корінь так і залишиться для нас невідомим. І справді, для практичної етимології корінь не є справжнє слово.

Наводячи визначення кореня в індоевропейських мовах Г. Курціусом («Корінь є повнозначне [рос.— знаменательное] сполучення звуків, яке залишається від слова після виділення усього формального і випадкового»⁴), О. О. Потебня правильно зауважує, що в цьому визначенні помітна однобока інтерпретація, бо Г. Курціус несправедливо бере до уваги тільки частину слова із речовим значенням і не звертає уваги на складові частини слова — показника з формальним функціонуванням. Тоді можна, веде далі О. О. Потебня, з таким же правом замість наведеного вище визначення Г. Курціуса дати інше, таке ж однобоке: у слові, розкладеному на дві частини (*ад-ми, я-мь*), корінь є те наділене значенням сполучення, яке залишається після виділення усього речового, тобто у нашому прикладі *-ми, -мь*. Розділивши слово *верста* на *варт-* і *-та*, ми бачимо, що

²⁻³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, с. 24.

⁴ G. Curtius. Grundzüge der griechischen Etymologie. Leipzig, 1879, с. 43—44.

в першій частині го чо схоже з *вертеть, ворот* та ін., а в другій -- з *перс-т, рос-т, ня-та, корос-та, золо-то* та ін., тобто, що слова об'єднуються у сімейства не тільки лексичною, або речовою, а й формальними своїми частинами. Тому О. О. Потебня, модифікуючи наведене визначення Г. Курціуса, пропонує таке визначення поняття кореня слова:

«Корінь є повнозначне («знаменательное») сполучення звуків, яке залишається після виділення із слова всіх інших наділених значенням («знаменательных») сполучень і після усунення звукових випадковостей»⁵.

Під звуковими випадковостями О. О. Потебня розумів усі ті фонетико-морфологічні зміни, що відбуваються в межах значущих частин слова в одній мові чи в групах споріднених мов (слов'янських, індоєвропейських та інших).

Отже, за О. О. Потебнею, корінь слова — це не конкретне слово, а логічна абстракція, яка служить засобом нашої думки, але аж ніяк не є її метою, і, як кожна абстракція, так і зрозумілий корінь не може збігатися з жодним із конкретних явищ мови.

Учений цікавиться також питанням форми буття або вияву кореня. Деякі дослідники, хоч і визнавали корінь абстракцією, але одночасно приписували йому реальне буття. Так, Г. Курціус твердив, що «хоч корені, як ми їх розуміємо, ми **одержуємо з допомогою абстрагування**, але з цього аж ніяк не виходить, щоб вони не існували в дійсності; вони в стані мови, історично нам відомому, не існують тільки самі собою. Однак вони напівсвідомо лежать в основі форм, що походять з них, подібно до того, як теми, виведені з коренів, у свою чергу лежать в основі форм, що від них походять. До того ж є багато свідчень на користь того, що такі корені у найдавніший період мови, тобто до появи флексій, і без усіх додавань мали реальне буття, інакше кажучи, принаймні багато з них були дійсними словами»⁶.

Таке відношення поняття кореня до його об'єктивного вияву О. О. Потебня цілком справедливо вважає неправильним. Корінь як абстракція і корінь як реальна об'єктивна величина, тобто як слово (бо тільки слово у мові має об'єктивне буття), він вважає двома різними поняттями. На його думку, кожному продуктові абстрагування властиво міститися в кожній із одиниць, що були вихідними пунктами абстрагування, і бути спільним для всіх цих одиниць. Цю рису має корінь як абстракція, але не корінь як слово. Процес абстрагування кореня не передбачає між словами, над якими він проводиться, жодних інших відношень, крім відношення схожості. Навпаки, корінь як дійсне слово передбачає між словами цього кореня генетичне відношення, про яке ми довідуємося не за допомогою абстрагування, а за допомогою складного ряду імовірних умовиводів. Відношення кореня як дійсного слова до похідних, за словами

⁵ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, с. 26.

⁶ Курціус Г. Цит. праця, с. 44.

О. О. Потебні, схоже з відношенням родоначальника до нащадків. У роді, як і в ряді схожих слів, деякою мірою зберігаються певні спадкові риси. Родові риси можуть бути абстраговані, але ця абстракція, хоч і входить у характеристику кожного з членів роду і хоч може бути основою для того, щоб судити про характер родоначальника, ніяк не стане поняттям про цього родоначальника. Так само і корінь як абстракція містить у собі деякі вказівки на властивості кореня як справжнього слова, але ніколи не може дорівнювати останньому.

Отже, тут О. О. Потебня висловлює думку про мінливий характер семантичної структури кореня. Про це він говорив ще в праці «Мисль і язык»: «Визнання, що мотиви мандруючих повістей незмінні, рівнозначне пануючій думці, що значення кореня залишається незмінним у всьому сімействі слів і зникає разом з цим останнім»⁷.

Учений доводить, що семантична структура кореня як абстракції і кореня як однієї з основних словотворчих частин конкретного слова неоднакова і аж ніяк не тотожна. І це справді так. Загальна смислова структура кореня, як абстракція, є лише основою для побудови семантичної структури кореневої частини конкретного слова, наприклад, корінь *кос-* аж ніяк не дорівнює кореневим частинам конкретних похідних слів *кос-а*, *кос-ити*, *кос-ар*, *кош-ення*, *кісь-ба*, *кос-овиця*, *кос-арка*, *кісс-я*. Навіть корінь такого кореневого слова, як *ко-с-а*, своєю семантичною структурою не тотожний із коренем *кос-* взагалі.

«Смислова структура кореня як абстрактної поняттєвої величини є лише потенціальним субстратом семантичної сторони кореневої частини етимологічно споріднених однокорневих слів. Корінь *кос* — є більш узагальненою величиною, ніж відповідно змодифіковані кореневі частини слів *кос-а*, *кос-ар*, *кос-ити*, *кос-арка*, *кош-ення*, *кісь-ба*, *кісс-я*, *кос-овиця*. Корінь тільки потенціально (in potentia), а не актуально (in actu) імплікує ті значення, носіями яких є кореневі частини слів з цим коренем (*кос-а*, *косар*, *косити*...)»⁸, — говорить з цього приводу І. І. Ковалик.

Погляди О. О. Потебні на корінь, його смислову структуру та форми існування природно впливають з його загального учення про слово, його семантику і міцно стоять на ґрунті лінгвістичного психологізму.

«Все змушує думати, — писав він, — що і в мові, як і взагалі, вихідною точкою думки слід визнати почуттєві сприйняття і їх комплекси, отже, щось дуже конкретне порівняно з абстрагуванням спільної якості. Як зараз правильний хід думки полягає у сходженні від окремого до загального, а потім на основі цього процесу, і в зворотному русі, так було і завжди. Думка, що первісне слово завжди означає спільну якість, заснована на змішуванні понять **значення** слова і **представлення**, що міститься в ньому, і на заміні першого другим. Загальний закон мови полягає в тому, що кожне нове

⁷ Потебня А. А. Мисль и язык. Харьков, 1926, с. 179.

⁸ Ковалик І. І. Питання з теорії словотвору в працях О. О. Потебні. — У зб.: О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Харків, 1962, с. 30–31.

слово має представлення, тобто що значення спільного слова завжди містить у собі одну ознаку, спільну із значенням, що йому передувало. Представлення є засіб доводити до свідомості нове значення, але самé воно усвідомлюється тільки тоді, коли спрямуємо увагу на властивості нашого слова. Його можна порівняти з оком, яке саме себе не бачить. Воно ніколи не буває навіть тимчасовою метою думки. Воно не існує до виникнення нового слова. Навпаки, спільне значення слова є саме те, що усвідомлюється в слові і за допомогою слова. Воно є завжди метою думки (хоч і тимчасовою, бо безпосередню цінність для нас має тільки конкретне, і абстракції створюються лише ради розробки цього конкретного і підпорядкування його думці). Як тільки спільне значення є у слові, то існування його нітрохи не залежить від появи наступного слова»⁹.

Така постановка питання про роль кореня слова — одного з важливих елементів мовної будови, мінливий характер його семантичної структури була принципово новою у вітчизняному мовознавстві. Вона усувала традиційні погляди на корінь як на щось закріплене і раз назавжди дане, а сам корінь вводила у сферу невпинного руху думки, якому підпорядковано все, що взагалі відбувається у мові.

⁹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, с. 34—35.

Доц. М. С. ЗАРИЦЬКИЙ
(Київський університет)

ЗІСТАВНЕ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ ІНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ МОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Підхід до мови як системи дає змогу виробити методику створення докладного опису системи в лексичі.

Ми розглянемо питання про те, яке значення має врахування системного характеру лексики споріднених мов для дослідження закономірностей стратиграфії лексичного матеріалу у кожній із них. Щоб зрозуміти структуру іншомови (у нашому випадку — лексики), потрібно знайти шляхи порівняння її із структурою своєї мови.

Як відомо, лексика має багато характеристик (походження слів, їх стилістична класифікація, лексико-семантична, лексико-граматична та ін.). Для кожної окремої мети доводиться оцінювати такий багатофункціональний елемент мов, як слово, відповідно до конкретного завдання в оперуванні мовним матеріалом.

У нашому випадку ми маємо оцінювати структуру одного із споріднених лексичних масивів з точки зору наявності в ньому лексичних одиниць, які б могли бути ототожнювані з лексичними одиницями іншої мови.

Будь-яку мовну данність (текст) можна представити як таку, що може бути осмислена за допомогою: 1) наявного запасу лексики рідної мови; 2) лексики тих мов, які знає вивчаючий; 3) здатності дослідника проводити належні операції з мовним матеріалом, в першу чергу аналізу відтворення словопородження, тобто усвідомлення тієї моделі, за якою відбулось творення слова.

Виходячи з такої постановки, вся лексика, яка є об'єктом вивчення, може бути розділена на групи.

П е р ш а група включатиме слова чужої мови, що мають тотожні відповідники в рідній мові. У д р у г у групу входять такі чужі слова, що тлумачаться за допомогою інших мов, які знає той, хто сприймає чужий мовний текст. Т р е т ь я група — це слова, що можуть бути ототожнені при проведенні відповідних лінгвістичних операцій по дешифровці словотворчої структури. І, нарешті, ч е т в е р т а група — слова, зовнішня форма яких зовсім незнайома для вивчаючого.

Таким чином, уся лексика вивчуваної мови розподіляється на групи, що характеризуються різними ступенями особливостей

осмислення лексичних одиниць. Найменшу трудність для сприйняття і засвоєння становить лексичний матеріал, що належить до загальновожваної інтернаціональної лексики, потім слова, тожні вже відомим лексемам за кореневим значенням, сюди ж треба віднести й ті, що належать до знайомих словотворчих моделей.

Потрібно зауважити, що аналіз співвідношення лексичного матеріалу слов'янських мов в такому аспекті ще не проводився. Коли йдеться про слов'янські мови, тобто мови з чималою кількістю слів спільнослов'янського походження, слів, які засвоєні однією слов'янською мовою з інших слов'янських мов, нарешті, слів, які запозичені водночас кількома слов'янськими мовами з інших неслов'янських мов,— то врахування наявності таких груп лексики і застосування наслідків такого осмислення структури лексичного фонду на практиці істотно допоможе знайти оптимальні варіанти методик вивчення слов'янської іншомови.

Як показує аналіз літературних даних, контрастивна лінгвістика (зіставна) набуває дедалі ширшого застосування. Активно займаються нею в югославських, польських, румунських, угорських, американських мовознавчих центрах.

Зіставна лінгвістика в радянському мовознавстві має багаті здобутки у вивченні фонетичного та граматичного рівнів, головним чином у зіставленні східнослов'янських мов і англійської, французької, іспанської, німецької. Семасіологи шукають засобів для найбільш об'єктивного і деталізованого розкриття як особливостей семантичної структури однієї мови, так і семантичних відношень успадкованої лексики споріднених мов. Що ж до лексичного рівня, особливо у міжслов'янських мовних відносинах, то тут маємо лише перші початки.

Створення теоретичних засад зіставної лексикології слов'янських мов і організація комплексних досліджень у цій галузі — важливе завдання сьогодення.

Коли йдеться про зіставне вивчення лексичного матеріалу, то потрібно розмежувати поняття тотожності і нетотожності зіставлюваних слів. Під тотожністю лексичних одиниць різних мов ми розуміємо збіг фонетико-морфологічної зовнішності цих одиниць (план вираження) і їхнього предметно-логічного чи абстрактно-логічного значення (план змісту). Це найлегший для первинного осмислення інотексту випадок, бо при цьому певне слово іншомовне знаходить такий відповідник у власній мові, фонетико-морфологічний вид і значення (смісл) якого повністю збігаються із словом, що перекладається. У межах тотожності можна відзначити повну тотожність частково, тобто таку, коли при однакових смислах порівнюваних слів відмічаються фонетичні чи афіксальні розходження, які, проте, не приводять до втрати формальної і смислової співвідносності, відповідності цих одиниць.

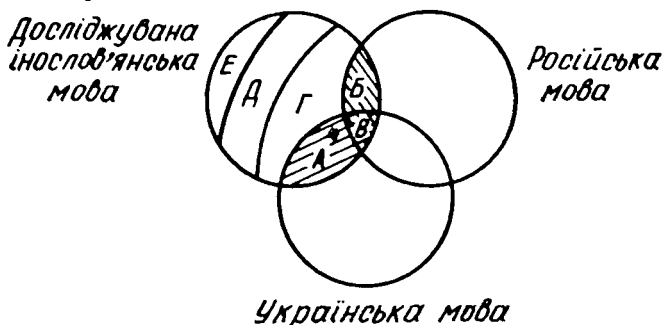
Для ототожнення в цих випадках дослідник має знати відповідні правила, яким підлягають такі розходження.

Відсутність спільності якогось із названих двох складників — формального чи смислового — дає нам або міжмовну омонімію (коли є спільність формальної зовнішності слова при різних значеннях), або омосемію (коли однакове значення передається різними за формальним видом словами). Зазначені явища можна назвати нетотожністю словесних одиниць.

• Поняття тотожності / нетотожності не треба змішувати з терміном *еквівалентність / нееквівалентність*, хоча вони й мають деякі сходження і взаємні поля логічної взаємодії. Так, можна вважати, що до еквівалентних слів належать повнототожні та частковототожні слова, а також ті, що належать до омосемічного ряду. Безеквівалентними є ті слова, що не мають аналогів у іншомові ні за формою, ні за змістом. Це слова, які не перекладаються іншою мовою за допомогою постійного відповідника і не мають співвідносності з певним словом іншої мови, а семантизуються описово.

Щоб структурувати лексичний склад іншомови, потрібно враховувати такі чинники, як рівень знання власної мови дослідника, а також знання інших мов, в нашому випадку слов'янських. Так, наприклад, структуруацію лексики інослов'янської мови для носія української мови слід робити, виходячи з того, що частина лексичного масиву досліджуваної мови перекриватиметься лексемами російської мови. Таким чином, дослідник-двомовець дістає змогу оперувати приблизно вдвоє більшим знайомим лексичним матеріалом при семантизації, дешифровці значення мовних одиниць інослов'янської мови.

Схематично структуруацію лексичного складу досліджуваної мови можна зобразити так:

Сегмент А об'єднує слова, які семантизуються за допомогою української лексики. В сегменті Б розміщуються слова, що їх дослідник осмислює, вдаючись до лексики російської мови. При цьому утворюється ділянка В, яка фіксує слова, що є спільними і для української, і для російської мови. В сегменти А, Б і ділянку В входять в основному повнототожні і деяка частина частковототожних слів.

Поле Г складається із слів, що є тільки частковототожними. Це слова, що їх можна семантизувати, вдаючись до відповідних опера-

цій словотворчого аналізу. Далі йде поле Д, яке об'єднує нетотожні слова, ті, які віднесені до омосемічної групи. Це слова, що мають відповідні однослівні еквіваленти у мові дослідника. І, нарешті, поле Е, утворюване словами, що таких еквівалентів не мають, а семантизуються описово.

При зіставленні даних схеми одержимо такі результати. Весь лексичний фонд слов'янської іншомови можна розділити на дві частини. До першої увійде спільновживана лексика, тобто групи тотожних (повно і частково) слів сегментів А, Б, В, Г.

До складу цих сегментів входять три підрозділи спільновживаної лексики: когнати — генетично споріднені спільнослов'янські слова, що походять від одного етимону; інтернаціоналізми; взаємозапозичення мов, що зіставляються. У другу частину лексичного запасу іншомови входить неспільновживана лексика, тобто така, яка не має спільного етимону у зіставляваних мовах. До таких слів неможливо віднайти однокореневого відповідника, який хоча б у одному значенні був рівним за змістом слову іншомови. Це слова, що мають однослівні смислові еквіваленти, але зовсім відмінні за формою від слів іншомови. Такі слова різних мов, що мають однакове значення, але різний фонеморфологічний вид, умовись називати омосемами, а саме явище — омосемією. До цієї ж частини лексики іншомови відносимо й ті слова, що не мають однослівного відповідника (безеквівалентна лексика). Таким чином, до другої частини включаємо сегменти Д і Е.

Наведена схема використовується при дослідженні конкретного мовного матеріалу. У нашому випадку було проведено аналіз лексики чеської мови на літеру *ž* у зіставленні із українською і російською мовами.

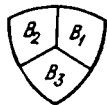
До групи А належать слова, що глумачаться виключно за допомогою українських відповідників: *žádati* — просити, вимагати, жадати; *žádný* — жодний, ніякий; *žáha* — згага; *železnice* — залізниця, — *ční*; *žežulka* — зозулька, зозуля; *žínka, žebrák, žebrácký* — ачка, -ати.

Ці слова мають корені спільнослов'янського походження, деякі з них утворились пізніше (напр., *železnice*). Тут відзначені і лексеми, що в українській мові є запозиченими (*žert* — жарт).

До групи Б належать слова, які розпізнаються із використанням російських слів: *žaludek* — желудок; *žena* — жена, супруга; *ženuška* — женушка; *žábry, žatva, železný, žerď, žernov, žrāti*.

Це також слова спільнослов'янського лексичного фонду, що або втратились в українській мові (як, наприклад, *желудок, жердь*), або мають інший фонетично-морфологічний вигляд (*žatva*: рос.— жатва, укр.— жнива; *žhouci*: рос.— жгучий, укр.— жагучий; *ženuška*: рос.— женушка, укр.— жіночка).

Особливий інтерес становлять слова групи В.

До їх складу належать, по-перше, слова спільнослов'янського походження (B₁): (*žár*: укр., рос.— жар; *ženich*: укр.— жених, рос.— жених; *žila*: укр.— жила, рос.— жила; *žirný*: укр.— жирний, рос.— жирный; *žiti*: укр.— жити, рос.— жить; *živý*: укр.— живий, рос.— живой; *žnec*: укр.— жнець, рос.— жнец).

Деякі з слів цієї групи мають фонетичні відмінності (*želeti*: укр.— жаліти, рос.— жалеть, *živost*: укр.— живість, рос.— живость).

По-друге, сюди входять слова, запозичені у зіставлювані мови з інших мов (B₂): (*žaluzie*: укр.— жалюзі, рос.— жалюзи; *žánr*: рос., укр.— жанр; *žargon*: рос., укр.— жаргон, *žest'*: рос., укр.— жість; *žezlo*: рос., укр.— жезл; *žokej*: рос. укр.— жокей; *žonglér*: укр. жонглер, рос.— жонглер; *žoržet*: рос., укр.— жоржет; *žurnál*: рос., укр.— журнал).

Деякі слова, хоч і мають фонетичну відмінність, легко семантизуються (*žampion*: укр.— шампіньон, рос.— шампиньон).

По-третє, сюди належать слова, що є спільнослов'янськими, але з відомих історичних причин набули неоднакового фонетичного вигляду у різних слов'янських мовах (B₃). Так, наприклад, порівняно легко ідентифікувати такі словесні одиниці, як *žlab* (*gelb*): укр.— жолоб, рос.— желоб; *žlutý*: укр.— жовтий, рос.— желтый.

Загалом же ділянку В складають такі слова, які є спільними для трьох, у даному разі, зіставлюваних мов. Єдність цих слів свідчить про спільність шляхів мовного розвитку, що, в свою чергу, є доказом близькості в історичному, культурному, суспільному розвитку відповідних етнічних колективів.

Особливу групу становлять слова, значення яких можна виявити, застосовуючи відомості із сфери закономірностей словотвору в іншомові (Г). Так, якщо відомий корінь *žaba* і значення суфіксів *-ar-*, *-arna*, то зрозуміти суфіксальні форми: *žabár* — «хто ловить жаб»; *žabárna* — «невеликий ставок» порівняно легко. При знанні значення *žebrák* суфіксальні похідні: *žebrácký*, *žebráčka*, *žebrati*, *žebravý* — «той, хто жебрає» не становлять проблеми при їх осмисленні, особливо коли це стосується розпізнання лексичного матеріалу у певному мовному контексті. Те ж можна сказати і про форми: *železárna* — «завод металевих виробів», *železář*, *železářský*, *železářství*, *želežitý*, якщо відомі словотворчі типи, що включають вжиті в цьому ряду суфікси іменників *-ar*, *-arna*, *-arství* та прикметників *-ářsky*, *-itý*. Так само легко розпізнаються форми *ženskost* (*žen = sk + ost*) з прозорою словотворчою структурою: *ženský*, *ženství*.

Сюди слід віднести префіксальні дієслова, особливо із просторово-часовим значенням префіксів, наприклад: *píti* (укр., рос.— пити); *dopíti* (укр., рос.— допити); *odpíti*, *upíti* (укр., рос.— відпити); *popíti* (укр., рос.— попити); *vypíti* (укр., рос.— випити); *zapíti* (укр., рос.— запити).

Суфіксальні форми іменників і прикметників при загальнослов'янських коренях прозорої семантики *kov*:

kovati (укр.— кувати, рос.— ковать); *kováni* (укр.— підкову-

вання); *kovaný* (укр.— кований); *kovár* (укр.— коваль); *kovárství* (укр.— ковальство, ковальське ремесло); *kovářský* (укр.— ковальський); утворення похідних іменників від дієслів і навпаки: *plavání* — плавання, *trouba* — *troubiti*.

У цю групу слід віднести і складні слова типу: *kovodelník* (укр.— металіст); *kovolitec* (укр.— ливар); *kovonosny* (укр.— багатий на метал, металоносний); *kovoprůmysl* (укр.— металообробна промисловість); *krasořečníctví* (укр.— красномовство, *krátkovlnný* (укр.— короткохвильовий), куди входять композити, що складаються з елементів груп А, Б, В.

Ця група може бути названа частковототожною, оскільки при рівності змістів спостерігаються певні фонетичні розбіжності, які, проте, без особливих труднощів знімаються при відповідних аналітичних операціях із застосуванням правил і закономірностей формування словотворчої моделі. В цих випадках дослідник має бути ознайомлений із відповідними правилами.

Окрему підгрупу в групі Г становлять слова, які мають спільнослов'янський корінь, але особливості розвитку семантики його в даній мові привели до значеннєвих зміщень, які, однак, зберігають деяку спільність із значеннями, що їх зустрічаємо в українській чи російській мовах. Наприклад, *žádanka* — бланк, заявка, вимога, безумовно, відображає те значення, яке має укр. жадати — вимагати, бажати, подібним чином суфіксальні форми: *žadatel* — заявник, прохач, *žádost* — заява, бажання — теж можуть бути осмислені. Проте, щоб пересвідчитись у правильності гіпотетичного осмислення, потрібно, якщо цього потребує контекст, вдаватись до відповідних словників.

Групи А, Б, В забезпечують безперекладне розуміння іншомовного лексичного матеріалу. Це безперекладні групи, групи безпосереднього розуміння.

Групу Г можна охарактеризувати як групу опосередкованого розуміння, чи частковоперекладну, тобто таку, яка перекладається після певних операцій ототожнювання, що проводяться із застосуванням знань правил словотвору.

Групи А, Б, В, Г можна поділити за ознаками походження лексичних одиниць. Тут можна виділити слова спільнослов'янського походження («когнати») та інтернаціоналізми.

Коли йдеться про зіставлення спільновживаної лексики, то потрібно розрізняти рівні такої зіставності. Повна (абсолютна) тотожність форми слова і його змісту (досить часте явище у близькоспоріднених мовах): укр., рос.— *вода*, чеськ.— *voda*, польськ.— *woda*; рос.— *польза*, болг.— *полза*.

Проте небезпечно перебільшувати значення факту фономорфологічного збігу чи близькості, бо дуже часто за ними криється чимала розбіжність у значеннях.

Внаслідок типологічної і генетичної схожості близькоспоріднених мов іноді може створюватись помилкове уявлення, що між словами таких мов існують взаємно-однозначні відносини. Так, при

сприйнятті болгарином російського слова *каша* він осмислить лише основне його значення «вид їжі». Що ж до інших можливостей слова, зокрема лексичної сполучуваності, то обидві мови виявляють розбіжність. Так, рос.— *каша манная*, для болг.— *грис*, рос.— *каша рисовая*, болг.— *сутляши*, рос.— *каша гречневая*, болг.— *елдена (каша)*, рос.— *каша овсяная*, болг.— *каша от овесени ядки*. Ще більша розбіжність у фразеологізованих утвореннях із словом, що має однакове походження і спільне основне значення.

Найбільшу складність при опізнаванні лексичного матеріалу іншомови становлять міжмовні омоніми: рос.— *благодарный*, ч.— *vděčný*, і *blahodárnyj* — рос. *благодарный*; рос.— *бранить*, ч.— *nadávati*, і *brániti* — рос. *защищать*; ч. *žádný* — *ніякий*, рос.— *жадный*; ч. *život* — *життя*, рос.— *живот*, укр.— *живіт*; ч. *životný* — *живий*, *життєвий*, рос.— *властивий тварині* (перен. *ниций, негідний людини*).

Особливо треба мати на увазі те, що в групах А, Б, В, Г часто можна зустрінись із явищем, що межує з міжмовною омонімією. Так, наприклад, на відміну від російського «поздравил», у болгарській це означає: «привітав при зустрічі» (пор. укр.— *поздоровив*), болгарське *хляб* не передає тих значень, що є в російській і українській мовах,— «зерно, злаки».

Повний збіг спостерігається лише при моносемії, тобто коли і іншомовне слово, і своє (в нашому випадку — українське чи російське) має по одному значенню. При полісемії бодай з одного боку збіг буває лише частковий. Так, наприклад, рос. *бить*, укр. *бити* і болг. *бия* збігаються в значенні «наносити удари, завдавати поразки». Але для значення «бити посуд, скло», болгарин частіше вживе дієслово *чуля*, а для передачі значення «бити птицю, худобу» — дієслово *коля*.

У свою чергу, в болгарській мові можливі такі сполучення дієслова *бия*, які в рос. і укр. мовах не вживаються: *бия инъекция* — «роблю укол, ін'єкцію», *бия път* — «довго йду пішки».

Охарактеризована схема структуризації лексичного масиву цілком сприйнятна для моносемантичних лексем. Коли ж йдеться про полісеми, а серед лексики спільнослов'янського походження слів з розгорнутою системою лексико-семантичних варіантів переважна більшість, то в них збігається лише одне, основне значення слова. Що ж до похідних значень, то вони виявляють розбіжність для різних мов.

Слід окремо зауважити відносно інтернаціоналізмів. Існує помилкова думка про те, що інтернаціоналізми у різних слов'янських мовах семантично тотожні, тому вони й не становлять перешкод у процесі сприйняття тексту. Проте це не так. І серед цієї категорії лексики можна знайти явища міжмовної омонімії, як повної (правда, рідко), так і часткової, тобто випадки, коли частина значень у полісема збігається, а частина — різниться. Так, наприклад, на відміну від російської, в сербохорватській мові: *аспирант* має значення «претендент», *элеватор* — «ескалатор», слово *инспиратор* — «нахненник, ініціатор» — позбавлене пейоративного значення, яке воно має в російській і українській мовах.

Проте було б помилково недооцінювати вивчення тих можливостей, які містять в собі наявність спорідненого лексичного матеріалу для осмислення і засвоєння лексики іншомови. До того ж таке зіставне вивчення розкриває додаткові горизонти в усвідомленні явищ рідної мови. Саме у зіставленні семантичних структур слова у двох мовах можуть бути розкриті особливості семантики слова кожної з мов, іноді більше, ніж у докладному тлумачному одномовному дослідженні.

Щодо групи Д, то сюди належать слова, значення яких не можна зрозуміти, не вдаючись до словника. За нашим матеріалом сюди слід віднести такі слова, як *žák* — учень, *žihany* — смугастий, *žizala* — черв'як, *žluva* — іволга, *žok* — мішок, *žumpa* — помийниця, *žárliti* — ревнувати, *žehрати* — жалітися, *želva* — черепаха, *žemle* — булочка, *ženijní* — інженерний, *židle* — стілець, *žula* — граніт, *žvást* — брехня.

Група Д є значно віддаленішою, ніж інші (А, Б, В, Г) від лексичної системи української і російської мов.

Нарешті, група Е складається з лексем, які можна назвати безеквівалентними, тобто таких, що не мають в українській і російській мовах однослівного відповідника, наприклад: *knedlík* — кнедлік (шматок вареного тіста), *kyseló* — картопляний суп із кислим молоком, *župa* — адміністративний округ, *žincice* — сироватка з овечого молока, *žestě* — мідні духові інструменти, *žubář* — зубний лікар, *žvonář* — майстер по виробництву дзвонів, *žezínka* — зла лісова фея, *žizdenka* — залізничний квиток, *kapesník* — носова хусточка, *knejp* — шевський ніж.

Ця група включає такі слова, які відображають специфіку найменування предметів, понять, дій, що або відсутні в українсько-і російсько-мовному колективах, або мають там словосполучальне визначення.

Групи Д і Е як нетотожні (омосемічні і безеквівалентні) великою мірою визначають специфіку лексичної системи інослов'янської мови.

Значний інтерес становить визначення квантитативної співвідносності охарактеризованих груп. Як показують дослідження, проведені із словами на літеру *ž*, слова груп А, Б, В, Г становлять понад 40% всієї кількості слів, вмішених на цю літеру. Подібні дані одержані і на матеріалі літери К того ж словника, де слова цих же груп становлять близько 50%. Ці дані в основному збігаються з результатами, одержаними на матеріалі англо-російських мовних зіставлень.

Таким чином, системний підхід до аналізу лексичного складу слов'янських мов при їх зіставленні дає змогу здійснити таке членування лексичного складу кожної мови, яке б дало змогу орієнтуватись в цьому лексичному складі носієві іншої слов'янської мови. При цьому можуть бути здійснені дослідження як однобічних парних зіставлень (українсько-чеські, болгарсько-російські і т. д.), так і двобічних (українсько-чеські і чесько-українські, болгаро-ро-

сійські і російсько-болгарські). Крім того, можуть бути здійснені дослідження якоїсь однієї мови за допомогою двох чи більше мов, а також кілька мов за допомогою кількох інших мов.

Як кінцевий підсумок, можна провести взаємоперехресний зіставний аналіз лексики усіх слов'янських мов. Внаслідок цього одержимо системну класифікацію лексичного складу слов'янського мовного ареалу в синхронному розрізі. Така класифікація допоможе визначити загальнослов'янський лексичний фонд на сучасному етапі існування цих мов, роль і місце інтернаціоналізмів у слов'янських мовах взагалі і стосовно до окремих груп слов'янської мовної сім'ї. А це, в свою чергу, дасть змогу закласти наукову підвалину для лінгвістичного прогнозування і спрямування розвитку лексичного багатства слов'янських мов, носії яких входять в соціалістичну співдружність. Результати таких досліджень можуть бути використані для перекладу, у методиці міжслов'янського мовного навчання, у прикладній лінгвістиці, зрештою, з теоретичною метою для удосконалення методів, що застосовуються в лексикологічних дослідженнях.

Якщо говорити про застосування висновків з контрастивної лексикології у практиці вивчення інослов'янських мов, то потрібно зазначити, що насамперед йдеться про підхід до лексики як до сукупності елементів, які перебувають у певних відношеннях, тобто як до системи. Вадою нинішньої методики навчання лексики є атомарний підхід до її опанування, який полягає в тому, що, вивчаючи нові слова, студент недостатньо тримає в полі зору всю систему лексики, всіяко використовуючи свої лінгвістичні знання інших мов, старослов'янської мови тощо. В цих умовах не досить активно пробуджується чуття мови, словотворчих зв'язків між лексемами, семантичних ланцюгів, які існують між словниковими блоками, слабо використовується теорія дистрибуції мовного знаку, як один із засобів визначати значимість його тощо.

Зіставна лексикологія допомагає визначити свої особливості для кожного сегменту лексичного масиву мови, що вивчається. Зокрема щодо сегменту Д та Е, очевидно, необхідно визначити цю групу лексики. Доцільно, мабуть, його розподілити на ЛСГ (розмовні теми). На першому етапі навчання потрібно залишити поза увагою слова, стилістично обмежені та рідковживані, виходячи з даних частотних словників. Д-лексикою потрібно максимально насичувати навчальні тексти, створюючи навмисну високу частотність, повторюваність одиниць цієї групи. Це потрібно для того, щоб лексика за рівнем осмислення стала поряд з іншими групами. Після цього потрібно давати тексти, що містять гармонійно зрівноважені групи.

Окреме завдання стосується вивчення безеквівалентної лексики, але принцип тут має бути застосований той же.

І. А. ЛІСОВИЙ, Ю. В. ЦИМБАЛЮК
(Запорізький педінститут)

ПРО ДЕЯКІ ВЛАСНІ ІМЕНА ЛАТИНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед іншомовних запозичень в українській мові значну частину становлять власні імена людей. Потреба вивчення ономастики диктується розвитком таких галузей лінгвістики, як історична і порівняльна граматики, семасіологія, історія та етимологія імен. Саме історія походження імен має теоретичне й практичне значення для докладного пізнання історії мови й культури взагалі.

За останні десятиріччя з'явилося кілька наукових і науково-популярних робіт, присвячених походженню та значенню власних імен¹. Проте в них допущено ряд неточностей, зокрема у самому тлумаченні імен, запозичених з іноземних мов.

Відомо, що власні імена пройшли складний шлях свого розвитку. Чимало з них утворилися від латинських родових імен, прізвиськ і загальних назв. Часто трапляється, що запозичене загальне слово служить для утворення власного імені і навпаки.

Так, Агрипина (лат. *Agrippina*) є похідною формою від чоловічого родового імені та прізвиська *Agrippa*. Римський енциклопедист I ст. н. е. Пліній Старший подає таку етимологію цього імені: «*in pedes procedere nascentem contra naturam est, quo argumento eos appellavere Agrippas ut aegri partus*»².

Ім'я Гнат прийнято тлумачити як невідомий, незнаний³. Існує також спроба пов'язати це слово з латинським *ignatus* — не народжений, чи з сучасним італійським *igneo* — вогненний⁴. Більш правдоподібною видається перша думка: очевидно, тут мається на увазі

¹ Див.: Чубач М. С. Походження і значення наших власних імен. — «Українська мова в школі», 1958, № 3, с. 66 і наст.; Успенский Л. Ты и твоё имя. Л., 1960; Суперанская А. В. Как вас зовут? Где вы живёте? М., 1964; Петровский Н. А. Словарь русских личных имен. М., 1966; Глинский И. Твоё имя — твой друг. К., 1970.

² *G Plinii Secundi. Naturalis historiae. Lib. VII, caput VIII, 6, c. 15:* «на жуватись ногами вперед — це проти природи; на тій підставі називали «Агрипинами» тих, що важко народжувались». Зауважимо, що значення цього імені не подається у жодному з цитованих вище досліджень.

³ Див.: Чубач М. Цит. праця, с. 69; Суперанская А. Цит. праця, с. 78; Успенский Л. Цит. праця, с. 277.

⁴ Див.: Петровский Н. Цит. праця.

народжений син, батько якого невідомий. Правда, й така гіпотеза потребує ще додаткової перевірки.

Не можна погодитися з тлумаченням імені Каріна від лат. *car-pina* — киль корабля⁵. Воно походить від латинського *car-in-a* < < *car* — дорога, мила, цінна.

Слушною видається думка М. Фасмера, котрий тлумачить ім'я Кіндрат від грецького *Κοδράτος*, запозиченого з класичної латині *Quadratus*⁶. Це — дієприкметник минулого часу пасивного стану дієслова *quadro, age* — обтесувати, обробляти, завершувати, робити чотирикутним. Цікавим є також припущення А. Суперанської про те, що Кіндрат, можливо, походить від старогерманського *Kunr gath* — хоробрий консул⁷.

Ім'я Марко традиційно перекладається зів'ялий, сухий, змарнілий⁸, в іншій інтерпретації — народжений у березні⁹ (лат. *martius* — березень, пор. рос. март). Є ще спроба, причому досить невдала, пояснити походження слова Марк від грецького *Μάρκος* < лат. *marcus* — молоток¹⁰. Виникнення цього імені треба було б пояснювати від латинського *Marcus* < *Mart(i)cos*, яке складається відповідно з *Mars* (род. відм. *Martis*) — бог війни і суфікса — *cos*¹¹.

Має рацію В. Шульце, на думку котрого, Сергій — латинізована форма *Sergius*, утворена від етрусського слова *ser-se*¹². У свою чергу, Юлій, -лія (римське родове ім'я) походить від латинського прикметника *iulius*, запозиченого римлянами у греків — *ἰούλος* — кучерявий¹³.

Етимології імені Юній, -нія римляни не знали самі. Овідій Назон подає аж три значення слова (*Fasti*, VI): від богині Юнони (*mensis junonius*, 61): від *invenes, iuniores* — молодші (*Junius est invenum*, 68), від пам'ятки про об'єднання римлян з сабіянами [*his. — scil. — Sabinis et Romanis — nomen iunctis iunius habet*, 96]¹⁴. Ймовірно-шим здається перше тлумачення.

Певна кількість імен, такі як Вікторія (лат. *victoria* — перемога),

⁵ Див.: Петровський Н. Цит. праця.

⁶ Див.: Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*, т. II. М., 1967, с. 309.

⁷ Див.: Суперанская А. Цит. праця, с. 79.

⁸ Див.: Чубач М. Цит. праця, с. 68; Суперанская А. Цит. праця, с. 80; Успенский Л. Цит. праця, sub voce.

⁹ Див.: Суперанская А. Цит. праця, с. 80.

¹⁰ Див.: Петровський Н. Цит. праця, sub voce.

¹¹ Див.: A. Walde — J. B. Hofmann. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 13. Lieferung, Heidelberg, 1949, с. 38; пор. Фасмер М. Цит. праця, sub voce. Аналогічно пояснюється значення слів Мартин (лат. *martinus* — присвячений богу Марсу), Маркел (лат. *Marcellus* — войовничий, зменшена форма від *Marcus*); пор. Глинський Й. Цит. праця, с. 149 і наст.

¹² Див.: W. Schulze. *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*. Berlin, 1904, с. 230; пор. «Українська мова і література в школі», 1970, № 5, с. 81; Успенский Л. Цит. праця, с. 286.

¹³ Див.: E. Littré. *Dictionnaire de la langue française*. T. III, Paris, 1869, с. 212.

¹⁴ «У них, розуміється, римлян і сабіян, Юній має назву від того, що вони об'єдналися»; арабськими цифрами вказано номер вірша цитованого твору.

Кустодія (лат. *custodia* — сторожа, охорона), Регіна (лат. *regina* — цариця); Аврелія (лат. родове ім'я *Aurelia* — золотиста), Бенігна (лат. *benigna* — ласкава), Клара (лат. *clara* — ясна, світла, славна), Павла (лат. *paula* — мала) та Флоріда (лат. *florida* — уквітчана, квітуча), утворені від латинських слів без зміни вихідної форми. В основному вони утворені від латинських іменників та прикметників жіночого роду і складають найбільшу кількість.

Є чимало власних імен, в процесі утворення яких частково змінилася вихідна форма, а саме:

а) імена, утворені від прикметників, із втратою закінчень (Модест, від лат. *modestus* — скромний; Руф, від лат. *rufus* — золотисто-жовтий; Север, від лат. *severus* — суворий);

б) імена, утворені від основи іменників і прикметників, суфікса *-in-*, що означає приналежність, та закінчень (Августин, від лат. *augustinus* < *augustus* — величний, пишний; Альбіна, від лат. *albina* < *alba* — біла; Лукина, від лат. *lucina*, «та, яка виводить на світло» < *lux*, род. відм. *lucis* — світло);

в) імена, утворені від основи слів за допомогою суфікса *-(i) anus* (Валеріан, від лат. *valerius* — здоровий; Маріан, від лат. *mare*, род. відм. *maris* — море);

г) імена, утворені від діеприкметників теперішнього часу активного стану: (Інокентій, від лат. *innocentius* < *innocens*, род. відм. *innocentis* — невинний, невинуватий; Климентій, від лат. *clemens*, род. відм. *clementis* — лагідний, милостивий);

д) імена, утворені від діеприкметників минулого часу пасивного стану: (Рената, від лат. *renata (est)* — відроджена, народжена знову).

Існує також невелика кількість імен, утворених від коренів слів і різних суфіксів. Дослідити структурно-морфологічне освоєння їх та інших імен українською мовою — завдання подальшої розвідки.

ЗМІСТ

І. К. Кучеренко. Значення слів у світлі положень В. І. Леніна про їх узагальнюючий характер	3
---	---

ГРАМАТИКА

Б. Г. Ключковський. Апозитивна сполучуваність слів у сучасному українському літературному мовленні	14
В. В. Моренець. До питання про розвиток і розподіл атрибутивних словосполук у східнослов'янських (українській — білоруській) мовах . . .	21

СЛОВОТВІР

І. І. Ковалик. Про основну мовну одиницю словотвірного рівня	28
Т. М. Возний. Українські дієслова на -увати, утворені від слів іншомовного походження, у порівнянні з російськими та білоруськими	32
І. Й. Ощипко. Українські відіменникові прислівники з суфіксами -ом (-ем, -цем), -ою (-єю) -у в порівнянні з російськими та білоруськими . . .	37
Г. М. Сагач. Про деякі словотвірно-семантичні особливості іменників із пейоративними суфіксами -ищ (е), -иськ (о) в сучасній українській літературній мові	42
М. В. Кравченко. Словотвір іменників жіночого роду з демінутивним значенням	47
І. І. Фекета. Українські назви жінок на слов'янському фоні	54

СТИЛІСТИКА

Я. В. Ян у ш. Стилiстичні функції синтаксичних засобів у мові драматичних творів	60
О. Є. Пивоваров. Вживання прислівників та обставинних словосполучень як засіб організації надфразних єдностей у художній прозі М. Коцюбинського	66
А. І. Мамалига, О. М. Пазяк. Дієслівні сталі словосполучення в публіцистиці. (На матеріалах інформаційних жанрів газети)	70

ІСТОРІЯ МОВИ ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Л. П. Стичишина. Особливості словотворення топонімії порубіжної території	81
О. І. Білодід. Корінь слова у граматичному вченні О. О. Потебні	83

МЕТОДИКА

М. С. Зарицький. Зіставне вивчення лексики інослов'янської мови в українсько-російському мовному середовищі	90
---	----

ЕТИМОЛОГІЯ

І. А. Лісовий, Ю. В. Цимбалюк. Про деякі власні імена латинського походження в українській мові	99
---	----

Министерство высшего и среднего специального образования УССР
Киевский ордена Ленина государственный университет
им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Межведомственный научный сборник

Выпуск 4

(на украинском языке)

Издательство издательского объединения «Вища школа» при
Киевском государственном университете. 252001, Киев, Крещатик, 4.

Отпечатано в Киевской книжной типографии научной книги, ул. Ре-
пина, 4, зак. 6-290, с матриц Головного предприятия республиканско-
го производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомизда-
та УССР, г. Киев, ул. Довженко, 3.

Условн. печ. л. 6,5. Уч.-изд. л. 6,73. Тираж 1000. Цена 61 коп.

Редактор *О. І. Цибульська*
Художній редактор *Ю. З. Троник*
Технічний редактор *Н. М. Бабюк*
Коректор *Г. П. Качук*

Здано до набору 25.VII 1975 р. Підписано до друку 21.I 1976 р. Формат па-
перу 60×90^{1/16}. Папір друкарський № 3. Умовн. друк. арк. 6,5. Обл.-вид. арк.
6,73. Фіз. друк. арк. 6,5. Тираж 1000. Видавн. № 603-к. БФ 16311. Ціна 61 коп.
Зам. № 5-2087.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа» при Київському держав-
ному університеті. 252001, Київ, Хрещатик, 4.

Надруковано в Київській книжковій друкарні наукової книги вул. Репіна, 4,
зам. 6-290, з матриць Головного підприємства республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, м. Київ, вул. Дов-
женка, 3.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ!

*У видавництві ВО «Вища школа»
при Київському державному університеті
в 1976 р. вийдуть з друку:*

Л. П. Кулінська. Проза Лесі Українки. Мова українська, 10 арк.

У книзі досліджується прозова спадщина Лесі Українки. Художня своєрідність її як прозаїка розкривається в історичному аспекті, починаючи від перших творів («Така її доля» та ін.) і включаючи останній незакінчений твір «Екбаль-ганем».

Художній метод простежується в розвитку, в тісному зв'язку з літературним процесом кінця ХІХ — початку ХХ ст.

А. П. Коваль. Культура ділового мовлення. Вид. 2. Мова українська, 17 арк.

Книга містить відомості про загальну і мовну культуру ділового спілкування. В ній розповідається про те, які слова, словосполучення і речення найдоцільніше вживати в документах, як вони оформляються тощо.

Крім того, тут розглядаються різні види усного ділового спілкування.